

AkifAşırılı

Nərimanovun Kremldə Qətli

AKİF AŞIRLI

713 (2.A)
A 94

239429

NƏRİMANOVUN KREMLDƏ QƏTLİ

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kutubxanası

Bakı – “Nurlan” – 2006

Texniki redaktor:
Edqar Hənifəyev

Akif Aşırılı. Nərimanovun Kremlə qətli.
Bakı, "Nurlan", 2006. – 106 səh.

"Nərimanovun Kremlə qətli" kitabı XX əsr Azərbaycan tarixinin müəyyən zaman kəsiyində səlnaməsini yazmış, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə xalqımızın həyatında rol oynamış Nəriman Nərimanovdan bəhs edir. Həm sağlığında, həm də ölümündən sonra ən yüksək tərifi olan, gah da amansız təqiblərin obyektinə olan bu siyasət adamı hələ də birmənalı qiymətini almayıb. Müəllif siyasi nöqteyi-nəzərlərdən konar obyektiv mülahizələrə üstünlük verərək, Nərimanov barəsində indiyə qədər bəlli olmayan faktlara istinadən onun ömrü yoluna işıq salmağa çalışıb. Kitabın adının bu cür qoyuluşu da Nərimanovun fəaliyyətinin faciəli sonluğuna tam uyğundur.

A 4702000000
N - 098 - 2006

© "Nurlan", 2006

"İsmayıl bəy öldü deməyə dilim gəlmir. Öldü sözündə yoxluq var. "İsmayıl bəy yoxdur" xəbəri məni dərin-dərin fikirlərə salır, ürəyimi sıxır, gözlərimi torlandırır. İndi millətin qeyrətli hamisi kimdir? İndi İsmayıl bəyə millətdən nə lazımdır? Bircə məzar daşı. Bu daş nəyə xidmət etməlidir? Ey millət, sənin yolunda bütün ömrünü sərf etdi, sənin hüququnu mühafizə etdi, son nəfəsində sənə nicat yoluna dəvət edən insanın qəbri səndən bir daş gözləyir. Fəqət bu daş bütün millətin daşı olmalıdır".

**Nəriman Nərimanovun
İsmayıl bəy Qaspralının
ölümünə həsr etdiyi məqaləsindən**

Nəriman Nərimanov barəsində çox yazılıb, haqqında müxtəlif səpkili fikirlər, ideoloji istiqamətli yanaşmalar ortaya qoyulub və indiyə qədər də yazılanlardan daha çox nələrsə yenidən işıq üzü görəcək. Şəxsiyyəti, fəaliyyəti tədqiqat obyektinə olan bu dövlət və siyasət adamı bizlərə çox zaman qələm adamı kimi təqdim olunub.

Ölümündən təxminən 1956-cı ilə qədər adı yasaqlanan Nərimanov yalnız ötən əsrin yetmişinci illərində ictimai lider və dövlət adamı kimi ədəbiyyatlarda görülməyə başladı. Elə həmin ötən əsrin sonlarında milli-azadlıq hərəkatının ilk mərhələsində kifayət qədər ağırlı ittihamlara tuş olaraq Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə bağışlanmasının müəllifi olaraq kitab səhifələrinə köçdü.

Hətta Nərimanovun adı ilə bağlı nə varsa, hamısı milliləşdirilməli, heykəlləri sökülməlidir kimi sərt tələblər də ortaya çıxdı. Nərimanov belə münasibətə layiq idimi? Hər halda tarix yalnız faktların dili ilə danışdığı üçün olahəzrət fakta müraicət olunmalıydı. Bəs tarixi fakta münasibət aydın olmayanda bu qədər səhvləri kimlər düzəltməli, qaydaya salmalıdır? Azərbaycan sovet tarixinin nərimanovşünasları Şərqi Lenini olan bu əzabkeş siyasət adamının fəaliyyətini Mərkəzi Komitənin tapşırığı, göstərişilə inqilabın öndəri, Rusiyaya hədsiz sədaqət nümunəsi, proletariatin avanqardı, milli burjuazianın düşməni kimi epitetlərlə tarixləşdirərək, köklü səhvlərə yol verdiklərindən yenidən Nərimanov mövzusunda qayıtmaq istəmədilər. Axı onlar yarım əsrlik yazdıqlarının üstündən necə xətt çəkib,

Nərimanovun yanlış addımları, düşüncələriylə obyektiv, olduğu kimi yazsınlar? Nərimanovşünasların bu tərəddüdləri tarixdə səhvlərə, təhriflərə kifayət qədər yol açıb ki, artıq Türkiyə mətbuatı, araşdırmaçıları Nərimanovun fəaliyyətini təftiş etməyə başlayıblar. Obyektivlik nəminə demək olar ki, son iki-üç ildə professor Teymur Əhmədov, mərhum millət vəkili Şamil Qurbanov, gənə tədqiqatçı Firdovsiyyə Əhmədova və Azərbaycanın Macarıstandakı elçisi Həsən Həsənov bu mövzuya yeniliklər gətirmişlər. Təbii ki, araşdırmalar davamlı olmalı, Nərimanovun təmsalında Rusiyanın Azərbaycana yönəlmiş tarixi siyasətinin parametrləri, detalları elə bugünkü üçün müəyyənləşdirilməlidir. Tarix dəyişir, təkrar olunur. "Erməni məsələsi" nə çox böyük önəm verən Çar Rusiyasının siyasət məzmunundan heç də fərqlənməyən Sovet Rusiyasına, onun siyasət elitasına Nərimanov niyə müqavimət göstərə bilmədi? Ömrünün sonlarında oğlu 5 yaşlı Nəcəfə yazdığı etirafları bol olan məktubunda bolşevizmə münasibətində köklü dəyişikliyin yaranma səbəbləri hardan qaynaqlanırdı? Nərimanov aldınıqların qurbanı olaraq Azərbaycanın müstəqil bir Sovet Cümhuriyyəti kimi yaşamasından dolayı apardığı mübarizədə niyə uduzdu?

Məmmədəmin Rəsulzadə-Nərimanov münasibətləri yazılanlarda olduğu kimi niyə mənfəət məqamları üzərində dayanır?

Ümumiyyətlə, Nərimanovun AXC-yə münasibəti necə olub?

Tariximizin Müsavat dövrünün araşdırıcıları bu tarixi şəxsiyyətə ideoloji rükəsdən yanaşır və yanlış nəticələr doğurur. Yaxud nərimanovşünaslar az qala Nərimanovun təmsalında Şərqi Peyğəmbəri obrazı yaradaraq, əks tərəfin gətirmiş oldu-

ğu arqumentlərə əsaslı cavab əvəzinə, emosional fikirlər səsləndirirlər. Doktora “qara yaxanların ağızlarına şillə vurmaqla” öyünənlər görünür bir sıra suallara faktlara əsaslanan cavablar vermək istəyində, həvəsində deyillər. Türkiyədə solçu görüşlü araşdırmaçılar artıq Nəriman Nərimanov şəxsiyyəti, siyasi fəaliyyəti və dünyagörüşü ətrafında bir neçə yöndə fəaliyyətdə bulunmaqdadırlar. Bu araşdırmaların bir qismi bizim arxivlərdə olmayan sənədlərə əsaslanır, Nərimanovun Türkiyə və türk dünyası ilə əlaqələrini ortaya qoyur. Hətta bir az uzağa gedərək onun “Qızıl Turan” qurmaq istəyən milliyətçi kommunistlərin ideoloqu olduğu barədə tarixşünaslığı yeni materialla zənginləşdirirlər. Nə idi bu “Qızıl Turan”, onun ideoloqları kimlər idi? Türk Sosialist cümhuriyyətlərinin bir araya gəlib, ideoloji yöndə yeni bir siyasi birliyin əsasının qoyulması istəyi nədən doğurdu? Doktorun Kremlə 1925-ci ildə qətlindən sonra, 1956-cı ilədək yasaqlanmasının səbəbi nə idi? Atatürk, Ənvər Paşa, məşhur tatar kommunisti Mirsultan Quliyevlə Nərimanovu bağlayan siyasi əlaqələr indiyədək öz tədqiqatçılarını gözləsə də, hələlik bizlər Nərimanova obyektiv baxışı bizə bəlli olan iki məktubun üzərində qururuq. Sözügedən məktubların ikisi də akademik Püstəxanım Əzizbəyovanın təqdimatında 1992-ci ildə kitabça halında nəşr olunub. Məmməd Səid Ordubadinin “Nərimançılıq” xatirəsi iki-üç il öncəyədək Əlyazmalar İnstitutunun seyflərində çapını gözləyirdi. Nə yaxşı ki, professor Şamil Qurbanov həmin məktubu əski əlifbadan çevirərək çap etdirdi. Azərbaycanın ərazi problemləri, sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsində Nərimanovun səriştəsizliyi, bacarıqsızlığı və hətta xəyanətkar mövqeyində axtaranlar ittihamlarını əsaslı şəkildə izah etməli, tarixi dəlil və faktların təhrifi-

nə yol verməməlidirlər. Əlbəttə, Nəriman ideal siyasətçi, bir dövlət xadimi deyil. Onun hakimiyyətə gəldiyi vaxt və Azərbaycanın tarixi vəziyyəti olduğu kimi, təhriflərə yol vermədən, antipatik yanaşmadan kənar təhlil olunmalı, real vəziyyətə əksini tapmalıdır. Onun hakimiyyətə gəlməyi, yoxsa gəlməməyi xalqımız üçün daha münasib və əlverişli idi? Onun bu vəzifədə xidməti üstünlük təşkil edir, yoxsa qəbahəti? Bütün bu suallar aydın cavab istəyir.

Zəngəzurun Ermənistanı verilməsində “1 dekabr bəyanatı” Nəriman şəxsiyyətini həmişə alqaldacaq bir durumda qoyduğu şəksizdir. Ancaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mübahisəli ərazilərin həlli istiqamətində beynəlxalq danışıqların, müzakirələrin hansı nəticələr verdiyi, hakimiyyət dəyişikliyindən sonra hansı situasiyanın yarandığı bəlli olmayınca ittihamlar səngiməyəcək. 1920-ci ilin aprelindən başlanan bolşevik istilasına, milli burjuazianın aradan qaldırılmasına, insan şəxsiyyətini alqaldacaq hərəkətlərin baş alıb getməsinə, dini inanclara qarşı yönələn təbliğat metodlarına Nərimanovun müqavimət göstərmək niyyəti onun Stalinə ünvanladığı “Uc-qarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məxfi qriffli məktubunda aydın görünür. İslamı aradan qaldırmaqla Şorqin sovetləşməsinin mümkün olmayacağını, bu problemin böyük fəsadlar törədcəyini anlayaraq, islamla kommunizmi bir araya gətirməyin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlasa da, mövcud rejimin müqaviməti onun iradəsini sındırdı. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinin məğzini Çar Rusiyasının milli ədavət siyasətində görə Nərimanov bu hissələrin təsiriylə “Bahadır və Sona” əsərindən sonra, dini inanclara qarşı yönələn “Pir” hekayəsini yazdı. Bütün bu paradoksallığı onun siyasi iradəsiz-

liyində, yaxşı dövlət xadimi olmamasında görünər Nərimanov şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin dolanbaclarına diqqət yönəltməli, alternativ baxışları tariximizə gətirməlidir. Nərimanov hakimiyyətdə nə zaman gəldi, onun gəlişi dönəmi problemlərin nələrdən ibarət olduğu da diqqət tələb edir. Zəngəzur itkisindən sonra Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, ən əsası da bu günümüz üçün əsas ağırlıq problem olan Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasında Nərimanovun aparmış olduğu siyasət çözümləri, doğru-dürüst əksini tapmalıdır. Azərbaycanın sovetləşməsinin Rusiyanın yeni işğalçılığına Azərbaycanlı bolşeviklərdən biri "bizim məmləkətin taleyini yerin altı müəyyənləşdirir" söyləyərək, həqiqətə işıq salırsa, Nərimanovun Rusiyanın Azərbaycanda "neft kralı" Serebrovskiyə qarşı apardığı mübarizə də öyrənilməlidir. O, Azərbaycanda çıxarılan neftin bir hissəsinin ölkədə qalmasının vacibliyini ısrarla tələb etsə də, nəticəsiz qalırdı: "Azərbaycan kəndlisi ağ neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, Azərbaycan vətəndaşı Tiflisdə ağ neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanlarına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham çitməyə məcbur olursan". Nərimanov "müstəmləkəçilikdə ittiham"ı Stalinə ünvanlayaraq, Leninin vəd etdiyi "müstəqil Sovet Azərbaycanının" yalnız şüar olduğunu anlayaraq, Şərqi milliyətçi kommunistlərini bir araya gətirib "Qızıl Turan" yaratmaq istəyinə düşməyə bilməzdi. Çünki "ana dilimi sevirəm, çünki anamı sevirəm" söyləyən, ömrü boyu bütün məşəqqətliyə, çətinliklərə, siyasi qarşıdurmalara tab gətirən Nərimanov Azərbaycanı sevirdi. "Aldananlar üzərində qələbə yoxdur! Nərimanov aldanmışdı. Ona müstəqil Azərbaycan vəd edənlər Azərbaycanı simasızlaşdırmaq niyyətini

gerçəkdən həyata keçirmişdilər.

Ömrünün sonlarında oğlu Nəcəfə yazdığı məktubda "bəlkə sən bu məktubu oxuyanda bolşevizm olmayacaqdır" söyləyən Nərimanov ömrü boyu insanın istismarına qarşı mübarizə aparacağını, bəşəriyyətə xeyir verəcəyini deyirdi. Oğlu Nəcəfə yazdıqlarını Türkiyə diplomatı Doktor Rza Nura da eynən söyləyirdi: "Bolşevizm nə? O bir rəzalətdir. Mən buna yol verə bilmərəm".

Onun istəyindən asılı olmayaraq bolşevizm Azərbaycanı "simasızlaşdırdı". Məhz bu simasızlaşdırma siyasətində onun günahlarının çox, ya da az olmasından dolayı Nərimanov əyər-əskikliyi ilə birgə öyrənilməli, tədqiq olunmalıdır. Çünki bu tarixi şəxsiyyət dövlətçilik tariximizin bir səhifəsini yazmış, Rusiya-Azərbaycan, Türkiyə-Azərbaycan siyasətinin tarixi mərhələlərində fəal rol oynamışdır. Ona görə də son dövrdə bözi araşdırmalara yol açan "milli təmayüllü kommunist" deyiminin arxasında hansı mövqeyin, siyasi nöqteyi-nəzərin dayandığı müəyyənləşdirilməli idi. Nərimanov Stalinə müraciətdə özünün "millətçi" olduğundan imtina etmir: "Mən həmişə bu nöqsanları (azərbaycanlıların sıxışdırıldığı haqqında) göstərir-dim və əlbəttə, əleyhdarların dili ilə desək, "millətçi" adını qazanmışdım". "Millətçiliyi"nin səbəblərini də açıqlayır: "Müqəbil tərəfin millətçi təmayüllü olduqca bu tərəfin də millətçilik təmayüllü olacaq".

Ömürlüyü

Nəriman Nərimanovu ziddiyyətli, fəaliyyəti aydın olmayan bir şəxsiyyət kimi dəyərləndirənlər nədən bu qənaətə gəldiklərini əsaslandırma bilmirlər. Əgər tarixi şəxsiyyət barəsində fikir səsləndirirsənsə, de-diklərini sübut etməlisən. Məsələ budur ki, sübut yoxdur. Sübut Nərimanovun keçib gəldiyi yolun ha-mar olmamasında müəyyənləşə bilər ki, tədqiqatçılar indiyə qədər bu "nahamar yolun" bütün hissələrini tədqiq etməyiblər.

Nərimanov haqda doğru-dürüst fikir yürütmək üçün onun doğulub-böyüdüüyü ailə və mühit də nəzərə alınmalıdır. 1870-ci ildə Tiflisin məşhur Şeytanbazar məhəlisində, Novruz bayramından iki həftə sonra dünyaya gələn Nərimanın soy-kökü Cənubi Azərbaycanın Urmiya mahalına bağlıdır. Adını oğluna qoyduğu ulu babası Nəcəf 17-ci əsrdə Tiflisə köç edərək, Ka-xetiya valisi birinci İraklinin "eşik ağası" olub, dövrün tanınan, seçilən insanlarından idi. Bu nəslin ədəbiyyata, incəsənətə meylli olduğundan Nəriman onu əhatə edən mühitin və aldığı tərbiyənin təsirindən həmişə yaşadları arasında seçilib. Babası Allahverdi bəy Zaqafqazıyanın tanınmış musiqi xadimi, əmisi Əlimirzə dövrün savadlı, elmi, bir neçə dildə yazıb oxumağı bacaran ziyahlarından idi ki, Nəriman onun vasitəsilə ərəb və rusca yazıb-oxumağı öyrənib.

1879-cu ildə Tiflis ruhani məktəbində oxuduqdan sonra onu Qori Müəllimlər Seminariyasına qoyublar. Elə Nərimanın fa-

ciəli günləri də seminariyada təhsil aldığı zaman atasının dünyasını dəyişməsi ilə başlayır: "Mən təhsilimi davam etdirmək arzusundan əl çəkdim. Atamdan sonra pulsuz-parasız qalmış ailəm haqqında fikirləşməyə başladım. Vəziyyət həm də ona görə ağır idi ki, böyük qardaşım Salman xəstə yatırdı. Nəslin ağsaqqalı Əlimirzə taqətdən düşmüşdü". Atasının dəfnindən sonra təhsil qayğılarına əlvida deyən Nəriman anasına təskinlik verərək söyləyirdi: "Mən evdə qalıb pul qazanacağam". Bəli, pul qazanmaq, ailə dolandırmaq artıq onu düşündürür. vəziyyətdən çıxış yolları arayıb, götür-qoy edirdi. Pul qazanmağın clə sadə, adi bir iş olmadığını duyurdu. Müəllimliklə məşğul olmaq ailənin ehtiyaclarını ödəməsə də, qismən kömək idi. Elə ona görə də Borçalının Qızılhacılı kəndində müəllimlik etməyə, həm də bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayır. Elə "Nadanlıq" əsərini də dərs dediyi kənddə yazır. Nərimanov ailəyə hədsiz bağlı olduğunu öz fəaliyyəti ilə göstərsə də, insan tərbiyə edib yetişdirməyin cəmiyyət üçün gərəkliliyini oğlu Nəcəf məktubunda bildirir: "Əziz oğlum Nəcəf! Mənim həyatım qayğılarla dolu olmuşdur. Mən 20 yaşından qardaş və bacılarımın ailəsinə baxmış, bu 30 ildə 11 adam tərbiyə etmişəm. Onlardan 8 qızı ərə vermiş, qardaşımın 3 oğlunu məşimlə böyütmüşəm. Bütün bunları icra edəndən sonra, mən yenə də təhsil almağa başladım. 30 yaşında universitetə daxil olmuş, onu bitirdikdən sonra bütün qüvvələm qardaşım Salmanın uşaqlarının tərbiyəsilə məşğul oldum. Bütün bu işlərdən mən indi qurtardım. Bütün bunları ona görə yazıram ki, sən məni bəşəriyyət üçün az iş görməkdə ittiham etməyəsən". Atanın 5 yaşlı oğluna ünvanladığı bu məktubun mahiyyəti, Nəriman Nərimanovun mənsub olduğu nəsil-şəcə-

rəyə, ailəyə bir türk olaraq necə bağlı və sədaqətli olduğunu göstəricisi. bariz nümunəsidir. Çoxlarının ağır büzüb, məzəmmət etməsindən fərqli olaraq, o, ömrünün gənclik çağında deyil, düz 50 yaşında ailə qurub. Əsasını yaratdığı ailənin sevinci də uzun sürmür. Müstəqil sovet Azərbaycanı qurub istədiyi kimi inkişaf etdirə bilmədiyi kimi, şəxsi faciəsi də tez gəlir. Oğlu Nəcəflə, həyat yoldaşı Gülsüm xanımla Kislovodskdən yadigar qalan yeganə şəkildə Nəriman türk kimi, kübar baxışlarla fotonun yaddaşında donub qalır.

Borçalıdan Bakıya boylan Nərimanov ictimai-siyasi proseslərlə zəngin olan azərbaycandilli mətbuatın çoxlu nümunələrini ortaya çıxaran şəhər həyatına qovuşur. Bakıya köç etməsinin səbəblərini xatırlayaraq yazır: "Rus-tatar məktəbi açmaq üçün Bakıya köçdüm. Belə ki həmin ildə Bakı şəhər Dumasında rus-tatar məktəbləri açılmağa başlanmışdı. Yeni açılmış rus-tatar məktəblərinin birində işləməyi məqsədəuyğun saydım. Xahişim qəbul olundu". Sadəcə olaraq bu məktəbdə Nərimanov ştatdan kənar müəllim kimi çalışırdı. Çünki Maarif Nazirliyinin sərəncamına və nöqtəyi-nəzərinə görə, müsəlman müəllim dövlət qulluğunda işləyə bilməzdi, haqqı yox idi.

Çox yaxın münasibətdə olduğu ədib Abdulla Şaiq Nərimanovun Bakıya köç etməsi və yaşayış şəraiti ilə əlaqəli "Xatirələri"ndə xeyli məlumatlar verir. "Mən hələ kiçik ikən Nəriman Qori Seminarıyasını qurtarandan sonra atam ilə görüşə gəldiyi yadımdadır. Nərimanovu ilk dəfə o vaxt görmüşdüm. Ailə dostluğumuz olduğuna görə Bakıya köçdükdən sonra anam ilə onu görməyə getdim. O zaman Pazinovski küçəsində, Cəfərovların evində yaşayırdı. Kabineti kiçik, qaranlıq bir otaqdan ibarət idi. Belə ki, yaşayış şəraitində yaşayan, çox çə-

tinliklərlə dolanan, sonralar adına teatr, kino-klublar, mədəniyyət ocaqları verilən Şərqi Lenini millətin inkişafı üçün düşünür, təkcə müəllimliklə məşğul olmur, müxtəlif sahələrdə çalışırdı. Millətin oxumağa ehtiyacı olduğunu görüb duysa da, belə vəziyyətlə bir kimsənin maraqlanmadığını düşünüb nəinki Qafqazda, Şərqdə ilk olaraq qiraətxana açdı.

Bir tərəfdən müxtəlif əsərləri səhnələşdirir, toplanan vəsaiti ehtiyacı olanlara, gimnaziya tələbələrini təhsil haqlarının ödənilməsinə yönəldir, digər tərəfdən isə yaradıcılıqla məşğul olurdu. Ziyalı o kəsdir ki, millətə lazım olan mənəvi ehtiyacaları görsün, bu çatışmazlıqları, ehtiyacları fəaliyyəti ilə aradan qaldırsın. Bu məzmununda Nərimanov əsl Azərbaycan ziyalısidir. Müxtəlif sahələrdə xalqına təmənənəsiz xidmət etməyə hazırıydı, tək millət onu anlasın, başa düşüb, inkişaf yolunu müəyyənləşdirsən. Bütün bunlar onun ən böyük amacı idi.

Yazmış olduğu dərsliklər minlərlə gəncin savadlanmasına gətirib çıxardı. O, "Azərbaycan dilinin sərhvi-nəhvini" yazıb ana dilinin qramatik qaydalarını sistemləşdirib kitab halına saldı. Odessada Tibb Universitetində oxumaq üçün milli burjuaziyanın görkəmli siması Hacı Zeynalabdin Tağıyevin borc iltizamına qol çəkib xalqın sağlamlığı yolunda çalışacağı düşünürdü. Bakının Qara şəhərində imkansız fəhlələr üçün açdığı xəstəxana ona ömürlük xalq tərəfindən "Bizim doktor" adını qazandırdı. "Bizim doktor" traxoma, vəba əleyhinə tibbi təbliğat apararaq, millətin səhiyyə mədəniyyətinin formalaşmasında çox böyük fəaliyyət proqramları müəyyənləşdirdi.

Nərimanov sosialist hərəkatında yaranmış qeyri-millətlərin monopoliyasını dağıtmaq və azərbaycanlıları yeni yaranmış selyönümlü ideyalardan kənar qalmalarını təmin etmək

üçün 1904-cü ildə "Hümmət" adlı siyasi qurum yaranlardan oldu. Azərbaycanın ilk sosialistləri, sonralar bolşeviklərin sıralarına qatılanların hamısı demək olar ki, milli təmayülçü kommunistlər kimi güllələnib, repressiya olundular. 1937-ci ilin ittihamnamələrində müttəhimlərə adətən bir sual da verirdilər: "Siz Nərimanovun millətçi qrupuna nə vaxtdan daxil idiniz". SSRİ tarixşünaslığından fərqli olaraq, Avropa tarixçiləri Şərqdə sovetləşmə prosesinə aid araşdırmalarında Nərimanovun "Hümmət"çilərinə daha geniş, əhatəli yer veriblər. A.Benniksenin "Azan səsləri" kitabı bu baxımdan tədqiqatçılar üçün yeni ola bilər.

Nərimanov kommunizm ideyalarına inanırdı. Rusiya bolşevikləri elə ki Azərbaycanda sovetləşmə adı ilə milli qırğınlara, fitnə-fəsadlara yol verib bu məmləkətin torpaqlarını parçalamğa başladı, onda Nərimanov səhv etdiyini anladı və çalıxdı ki, öz yolunu müəyyənləşdirsin. Bu yol isə rus bolşevizminin əsarətində olan türk cümhuriyyətini birləşdirib Turan Sosialist Cümhuriyyəti Birliyinin yaradılması idi. Tatar kommunisti, bir müddət Stalinin "sağ əli" olan, 1929-cu ildə güllələnən Mirsultan Qalibev, türk tarixçilərinin yaxşı tanıdığı Zəki Vəlidi Toğan və Nəriman Nərimanov bu ideya üzərində düşünməyə, qafalarda olan birliyin kağız üzərinə köçürülməsinə başladılar. Yavaş-yavaş sovet diktatura rejimini formalaşdıran Stalin türklərin bu birlik planını elə qafalardaca məhv etməyə girişdi və son nəticədə istəyinə nail oldu. Sovet hakimiyyəti, "bolşevik ideoloqları" Nərimanovun bu cəsarətini, xalqa bağlılığını, müstəqil dövlətçilik iddiasını ona bağışlamadı. 1925-ci ildə müəmmalı bir vəziyyətdə öldürüldü.

Ənvər Paşa, Nərimanov və Şərq xalqlarının qurultayı

Ötən əsrin qaranlıq səhifələri Azərbaycan tarixçiləri üçün kifayət qədərdir. Ələlxüsus 1905-ci ildən başlanan inqilabi hərəkətlər dönmindən sonrakı Azərbaycan tarixi və siyasi coğrafiyası əhatəli və obyektiv, ədalətli tədqiqatını gözləyir. Bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, yetərli deyil.

Tariximizin nərimanovşünasları bu sahədə yeni tədqiqatlar aparmalı, sovet dönmində bu tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin hansı mərhələlərinə aydınlıq gətirmək mümkün olmayıbsa, onu yerli-yataqlı nizamlayıb öz yerinə qoymalıdır. Bu baxımdan Nərimanovun yeritdiyi Azərbaycan-Türkiyə siyasətinin detalları, Moskvanın bu əlaqələrə münasibətdə hansı mövqeni sərgilədiyi, hansı təsir və təzyiqlər mexanizmlərini işə saldığı maraqlı olduğu qədər də aktualdır.

Ənvər Paşa, Atatürk, Mustafa Sübhi ilə Nərimanovun illiqləri diqqətdən yayınmamalıdır. Türkiyədə bəzi araşdırıcılar artıq bu münasibətlərin ayrı-ayrı detallarını arxiv bilgilərinə əsaslanaraq ortaya qoymaları bizim tarixçiləri də bu işə həvəsləndirməlidir. Siyasətə erkən yaşlardan qatılan, gənə türklər inqilabının əsas simasından "İttihad Tərəqqi" Partiyasının liderinə çevrilən, Osmanlı İmperiyasının hərbi naziri və baş qərargah rəisliyinə qədər yol gələn Ənvər Paşanın Azərbaycana olan sevgisindən, Azərbaycan dövlətinin qurulmasında vermiş olduğu böyük mücadiləsindən bəhs edən xeyli sayda faktlar kitab halına salınıb. Bu əzabkeş, ürəyində türk sevgisi olan Tu-

ran aşiqının Mudros sazişindən sonra Osmanlı Türkiyesini ağır şərtlər altında öz taleyinə buraxması, Ənvər Paşanın yüksəklikdən enməsidir ki, bu eniş onun taleyini müvəqqəti olaraq bolşevikə bağladı. Milliyyətçi Nərimanın bolşeviklərə inanıb, müstəqil Azərbaycan vədinə aldanaraq atdığı addımı sanki Ənvər Paşa da davam etdirməli oldu. Mudros məğlubiyyətindən sonra alman sualtı qayığında Tələt Paşa ilə birlikdə Odessaya, oradan Berlinə gedən Ənvər Paşa bir müddətdən sonra Moskvaya gəldi. Uçduğu təyyarə yolda qəzaya uğrasa belə Paşa salamət qalmış, gənc rus dövləti üçün təhlükəli hesab olunsada, bütün qadağaları aradan qaldırıb, Kremlə Leninlə görüşmüşdü. Ənvər Paşanın kimliyi və fəaliyyəti aydın olduğundan Türkiyənin, Türkünstanın sovetləşməsinə həyata keçirmək üçün bu məğrur, iradəli türk generalından yararlanmaq "İnqilab dahisi"nin nəzərində heç də pis plan deyildi. Lenin Ənvər və Tələt paşaların Cənubi Qafqazın sovetləşməsində bolşeviklərə əlaqəli fəaliyyət göstərməsini də unutmamışdı. Leninlə Ənvər Paşanın münasibətlərini dərinləşdirəcək hadisələr də gözlənilən idi və buna Ulyanov inanmaq istəyirdi. Türk paşaları Moskvada razılıq əsasında "İslam Dirçəliş təşkilatı" yaratdılar. Bu elə bir dönmə idi ki, Ənvər Paşa itirilmiş mövqeni və nüfuzunu qaytarmaq üçün addımlar atır, Şərqi xalqlarının zülmədən xilasını bolşevikləşmədən, sosialistlərlə əlaqələrdən gəlib keçdiyini düşünürdü. Ənvər Paşa Nərimanovu qiyabi tanıyır, haqqında müəyyən məlumatlara sahib idi. Paşa Nərimanla əlaqəli məlumatları Qafqaz İslam Ordusunun komandanı kimi Azərbaycana göndərdiyi ögey qardaşı Nuru Paşadan eşitmiş, onun qərargaha göndərdiyi raportlarından oxumuşdu. "İttihad Tərəqqi" çilər Osmanlı Türkiyəsinin çətin beynəlxalq çəkişmə

və müharibələrin çıxılmaz vəziyyətində, Azərbaycan istiqlalını bolşeviklərlə siyasi əlaqələrə, yaxınlıqlara qurban verməli oldular.

Türkiyənin istiqlal savaşını apararaq, səngərlərdən çəkilməyən Mustafa Kamal Paşa da cənən "İttihad Tərəqqi" çilər kimi düşünür, sovet Rusiyası ilə əlaqələrə başlamaq üçün Şərqi Orduları komandanı Kazım Qarabəkir Paşaya bolşeviklərlə əlaqələr qurmağı tapşırırdı: "Bu gün Anadolunun xilasını üçün bolşevik orduları ilə əl-ələ verərək, hərəkətdən başqa, bir çarəimiz qalmamışdı. Türkü və islamı əbədiyyən yaşatmaq və bu firsəti qalib etməklə olacaqdır. Azərbaycanın şərəfli bir iş yapacağı və yaxud 150 milyon islamın həyat və namusunu boy-nuna alacağı dəqiqələri yaşayırdıq, bolşeviklərlə müttəfiqlik hərəkətimiz də bu sürətlə Anadolu türkləri ilə çalışmanıza ümid edir və intizardayıq". Kazım Qarabəkir Paşanın çox təsirli bu müraciətinin ardınca Mustafa Kamal Paşanın 1920-ci ilin aprelin 26-da Moskvaya, Leninə göndərdiyi məktub bu məqsədi daşıyırdı. Bakıda türk zabıtləri, başda Xəlil Paşa olmaqla, Qızıl Ordunun Azərbaycana gəlməsini istəyirdilər. Sovet Rusiyası Türkiyənin düşdüyü bu ölverişsiz vəziyyətdən istifadə edərək, bir tərəfdən "İttihad Tərəqqi" çilərlə, digər tərəfdən isə Mustafa Kamal Paşa ilə əlaqələr qurur, təsir dairəsini genişləndirməklə bu iki siyasi güc mərkəzləri arasında manevr edirdi. Nərimanov mərkəzin bu siyasətini çox yaxından izləyir, hələlik hər iki tərəflə münasibətlər qurmaqda maraqlı görünürdü. Çünki Anadoluya sosializm ixrac etmək üçün Ənvər və Tələt Paşalar kifayət qədər yararlı görünürdülər. Məhz buna görə Leninin tövsiyyəsi və Stalinin göstərişi ilə 1920-ci il iyun ayının əvvəllərində Nərimanovun sədrliyi ilə

keçirilən Şərq xalqları konqresində Ənvər Paşa qurultay nümayəndəsi qismində iştirak etdi. Nərimanovla görüşən Ənvər Paşa "əzilən türk xalqlarının istiqlalını Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıqda gördüyünü" söyləyərək, bolşeviklərin 1917-ci ildə qəbul etdikləri "xalqların öz müqəddaratını təyin etmək" direktivlərini yüksək qiymətləndirirdi. Azərbaycanda əvvəlcə Nuru Paşanın, sonra isə Mustafa Kamal Paşa Atatürkün müşaviri işləmiş Əhməd bəy Ağaoğlunun baxışları ətrafında müzakirələr aparıldı. Nərimanov Paşanın Azərbaycan istiqlalında əvəzsiz xidmətlərini xatırlayaraq, xalqın ona olan sevgisinin dərin olduğunu bilirdi. Ona görə Paşaya lazımı qədər hörmət-izzət göstərdi. Ancaq "ÇK"-nın həmlələrindən onu qorumaqda aciz idi. 8 gün çəkən Şərq Xalqları Qurultayını Nəriman Nərimanova giriş nitqi ilə açaraq gündəliyi elan etdi. Fəxri başqanlığa Lenin, Trotski, Znovyev, başqanlığa isə Nərimanov, Znovyev seçildilər. Türkiyə heyəti ilə qurultaya qatılanlardan Mustafa Sübhü, Bahəddin Şakir, Trabzonlu Hafiz Mehmet, Təhsin bəylər Şərq Şurası üzvlüyünə seçildilər. Türkiyə Böyük Millət Məclisi isə Bakıya müşahidəçi sifəti ilə İbrahim bəy Qalini göndərmişdi. "Şərq-Qərb məsələsi: Mirsultan Qaliev" kitabında araşdırmaçı Oğuz Şaban qurultayın materiallarını geniş təhlil edərək yazır: "Bakı konqresindən danışıqarkən bu toplantı ilə əlaqəli Ənvər Paşadan bəhs olunmalıdır. Çünki Moskvanın bu konqresdən gözlədiyi ən böyük iş, bəlkə də başda gələni Ənvər Paşanın Şərq xalqları üzərindəki nüfuzundan yararlanmaq niyyətiydi. Ənvər Paşa ilə hər dəfə görüşündə müsəlman nümayəndələr ayağa qalxaraq "salavat" çevirirdilər. Müsəlman nümayəndələrinin Ənvər Paşaya sevgisi o qədər böyük idi ki, onun əlini, ətəyini öpürdülər. Hətta özünü

onun məşininin qabağına atanlar da vardı".

Təbii ki, bu səhnələr Zinovyevin, Kirovun, Orconikidzenin nəzəri-diqqətindən yayına bilməzdi. Bu arada bolşeviklər Ənvər Paşadan yararlanmaq yerinə, onun nüfuzdan salma yollarını aramağa başladılar. Nərimanovdan kənar tədbirlər planı hazırlamağa başlayan Zinovyev Ənvər Paşanın qurultay nümayəndələri üçün edəcəyi məruzənin Mustafa Sübhü tərəfindən oxunmasını təşkil etdi. Bu tədbirlər yenə də istədikləri nəticəni vermədi. Türkiyənin şanlı kommunisti Mustafa Sübhü Paşanın məruzəsini oxuyurdu: "Türkiyə savaşa girdiyi anda dünya iki hissəyə bölünmüşdü. Birincisi, yaşlı Çar Rusiyası və onun kapitalist və imperialist müttəfiqləri, ikincisi isə Almaniyə və ətrafı. Amacları bizi boğmaq olan Çar Rusiyasına, İngiltərəyə qarşı mübarizə aparırdıq, ancaq ən azından həyatımıza qəsd etməyəcəyini söz verən Almaniyanın yanında idi. Demə, alman imperialistləri yağmaçı amaclarını gerçəkləşdirmək üçün bizdən yararlanırmış. Ancaq bizim yalnız bir düşüncəmiz vardı. Müstəqilliyimizi qorumaq".

Kiçik xalqlara öz müqəddaratını təyin hüququ verən, müstəqillik vədlərini pafosla söyləyən Sovet Rusiyasının siyasi məzmununda, taktiki gedişlərində heç də Çar Rusiyasından fərqlənmədiyini Nərimanovla yanaşı, Ənvər Paşa da proseslərin gedişində anladı. Anladı ki, Sovet Rusiyası Şərq xalqlarına "qoyun sürüsü", onların tarixi torpaqlarına isə müstəmləkəsi kimi baxır. Türkiyə tarixi bilicilərinin yaxşı tanıdıqları Zəki Vəlidü Toğan Şərq Xalqları Qurultayında Zinovyevin, Kirovun davranışlarını təhlil edərək bunları söyləyir: "Qurultayda iştirak etmək üçün iyul ayında gizli Bakıya gəldik. Mustafa Sübhü siyasəti altında iç dairələrlə, rəsmi hökumət nümayəndə-

ləri ilə müzakirələr apardıq. Qurultayda Zinovyev və radiklər şərqilərə qoyun sürüsü kimi baxır, hər kəsin arxasından bir neçə xəfiyyə təyin edib, təqib etdiklərindən bir çox şərqli sovet dostlarının fikirləri dəyişildi”.

“Tağıyev Teatrı”ndan çıxıb qaldığı otele gedən zaman rus “ÇK”-nın killeri Reissic tapançadan Ənvər Paşaya atəş açsa da, rus gilizləri yan keçdi. Reissic tutuldu. Sonradan həbsdən azad edilərək, növbəti terraktların həyata keçirmək üçün fəvqəladə komissar kimi Daşkəndə göndərildi. Bütün bu qalmaqallı Bakı qurultayından sonra Ənvər Paşa Nərimanovla görüşüb, sovet Rusiyası ilə Şərq ölkələri arasında dərinləşən ziddiyyətləri görüb Türkünə yola düşdü. Bəzi araşdırmaçılar Ənvər Paşanın Türkünə gedişinin Leninin xahişi ilə gerçəkləşdiyini, basmaçılarla Qızıl Ordu arasında vasitəçilik missiyasını həyata keçirmək təklifiylə əlaqələndirirlər. Hər halda həqiqətə nəminə obyektiv, dəlillərə əsaslanan tədqiqatların aparılması vacibdir. Ancaq Ənvər Paşanın Nərimanovla söhbətindən sonra qələmə aldığı xatirə yazısında bunları anladır: “İndi daha anlayıram ki, idealımı gerçəkləşdirmək üçün imperiaizmin boyunduruğu altında əzilən xalqların qurtuluşu üçün, öncə bu xalqlar üzərində rus imperiaizminə son verməliyik”.

Türk xalqlarının Sovet Rusiyası adı altında cildini dəyişmiş qoca imperiaist dövlət tərəfindən istismarına qarşı mücadiləyə başlayan Ənvər Paşa Türkünə ətrafına kifayət qədər mücahidlər toplaya bildi və Qızıl Orduya qarşı mübarizələrə başladı. Məhz onda Nərimanovun Mirsultan Qalievin. Zəki Vəlidü Toğanın “Qızıl Turan” Sosialist Cümhuriyyətləri ideyasının əsası qoyuldu.

“Qızıl Turan” ideyası

Azərbaycan sovetləşməsinin ilk mərhələsinə Moskvanın güc və siyasi birlikləri vasitəsilə həyata keçirən Nərimanov artıq 1921-ci ilin əvvəllərində xalqa vəd edilən müstəqilliyinin, firavan həyat şəraitinin puçluğunu dərk edir, siyasətində müəyyən dəyişikliklər etmək istəyirdi. Tək Azərbaycan daxilində mərkəzə qarşı müxalifətçilik etmək mümkünsüz idi, çünki Mikoyanın təbirincə deyilsə, Nərimanov “ələ əhatə olunmuşdu ki, öz nüfuzundan istifadə edə bilmirdi”.

Getdikcə böyük nüfuz itkininə düşərən inqilab rəhbəri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində mübahisəli ərazilər hesab edilməyən bölgələrin mübahisəli elan olunaraq Ermənistanla verilməsi prosesinə etiraz etsə də, fayda vermədi. Öz siyasi bioqrafiyasına “1 dekabr bəyanatı” ilə ləkə vuraraq çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Onun manevr imkanları getdikcə tükəndiyindən, Azərbaycanın xaricində dayaq axtararaq, şərqli kommunistlərin içərisində ideyaca özünə yaxın olanları bir araya gətirib mərkəzə güc nümayiş etdirmək istədi. Bu cür siyasi davranışlar Azərbaycanın itirilmiş müstəqilliyin bərpası və torpağının qorunmasına cəhdən doğurdu. Stalinə, Çiçerinə qarşı sərt ittihamlarla çıxış edən məşhur tatar kommunisti Mirsultan Qaliev ideyaca Nərimanova daha yaxın görünürdü. Sovetlərin Şərq siyasətinin mənfəət təzahürlərinə görə “rus burjuaziyasının rus proletariati ilə əvəzlənməsi Şərq insanının kədarini azaltmaz” fikrini cəsarətlə söyləyən Mirsultan Qaliev

çox məsələlərin əleyhinə idi. O, "parçala və hökm sür!" şüarının Çar Rusiyasından siyasi varisçilik baxımından Sovet Rusiyasına keçdiyini gözəl anlayır, islam dininə qarşı aparılan zor siyasətini qəbul etmirdi. Düşüncə etibarı ilə Nərimanovla eyniyyət təşkil edən Mirsultan Qaliev təhlili məqalələrində yazırdı: "İslam sinfi deyil, sinifləri ortadan qaldırdığı üçün kommunizmlə uyğunlaşa bilər. Ancaq bu siyasəti həyata keçirmək istəmirlər. Ona görə də Rusiyada azılən məzlum şərq xalqları birləşməlidir. Turan yaratmalıdır. Müstəqil Türk Cümhuriyyətləri yaradılmalıdır". Bu tezislər milliyətçi kommunistlərin proqramlarının ana xəttini təşkil edirdi. Məmməd Səid Orudadi də "Nərimançılıq" xatirə yazısında məhz bu proqramın varlığına işarə edərək, bu ideyanı "milliyətçiliyin qarmaqarı-şığı" təzahürü kimi qiymətləndirirdi. Azərbaycanda "Nərimançılıq"la Orta Asiyadakı "Sultan Qalievçilik" siyasi mahiyyət etibarı ilə bir-birinə bağlı idi. Ağsaqqal yazıçı M.S.Orudadinin xatirəsində toxunduğu "Nərimançılıq" türk cümhuriyyətlərinin sovetləşməsindən sonra dövlətlərin milli məzmununun qorunub saxlanması, idarəçiliyin milli kadrlar tərəfindən həyata keçirilməsini özündə ehtiva edirdi ki, bu da yalnız ideya olaraq Sovet Rusiyası üçün ziyanlı görünürdü. Bakıda Şərq Xalqları Qurultayından sonra Ənvər Paşa vəziyyəti görüb təhlil edərək, çıxış yolunu Rus İmperializminə qarşı mübarizədə gördü və o, bu mücadiləni qəhrəmancasına apardı. Və nəticədə Türkiyədə XI Qızıl Ordu tərəfindən 1922-ci ildə Oruculuq bayramı günü qətlə yetirildi. Ənvər Paşanın taktiki baxımdan müəyyənləşdirdiyi ideyanı Mirsultan Qaliev də Nəriman Nərimanov siyasi nəzəri baxımından proqramlaşdıraraq, gizli müzakirələrə rəvac verdilər. 1929-cu ildə növbəti dəfə Stalinin

göstərişi ilə "KQB" tərəfindən həbsə alınan Mirsultan Qaliev "Qızıl Turan"ın ideya müəlliflərinin adlarını açıqlamalı oldu. Azərbaycandan bu siyahıda Nərimanovun, Tağı Şahbazi Simurqun, Sultan Məcid Əfəndiyevin, doktor İsrafilbəyovun adları sadalanır və bəlli olur ki, bu ideyanın müəllifliyi Nəriman Nərimanova məxsusdur. Partiyanın XII qurultayı vaxtı Moskvada keçmiş "Paris" otelində yoldaş Nərimanovun odasında iki toplantı keçirdik. Mən ilk toplantıya telefonla yoldaş Nərimanovun adından dəvət edilmişdim. Buraya xeyli sayda kommunistlər topladı. Gürcüstandan iki yoldaş da bizimlə idi. Fəqət isimlərinə unutmuşam:" Xatırlayıram, birisi yoldaş Qəmbərov idi. Toplantıda Türk-Sovet Cümhuriyyətləri Birliyinin qurulması yolunda ayrı-ayrı insanların əlaqələrini uyğunlaşdırın söhbətlər gedirdi. İkinci toplantı yenə eyni yerdə təşkil olundu".

Mirsultan Qaliev "KQB"-yə vermiş olduğu ikinci ifadə də bu baxımdan xeyli maraqlı olaraq doğuraraq nərimanovşünaslar üçün xeyli materiallar verir:

- Təşkilatımızın digər milli bölgələrlə əlaqələri mövzusunda daha öncə anlatmışdım. Burada sadəcə iki məsələyə toxunmaq istəyirəm. Birincisi, Azərbaycan mövzusu, ikincisi isə müxtəlif milli bölgələrdə çalışmaqda olan kərimli məsləkdaşlarımla bağlıdır. Bir zamanlar bizimlə əlaqədə olanlardan doktor Sultan Məcid Əfəndiyev, doktor İsrafilbəyov və Tağı Şahbazını Azərbaycan sağ yönümlü partiyaçılar olaraq tanıyırdıq. Əfəndiyevi 1919-cu ildə Şərq Kommunist Xalqlarının II qurultayından tanıdıq. İsrafilbəyovu da həmcinin. Baxmayaraq ki, bir zamanlar bizim əleyhimizə idi və Vladimir İliçin yanındakı toplantıda şəxsən mənə əleyhimə ağır ifadələr işlətməmişdi. O

da 1921-ci ildə rəhmətlik Nərimanovla birlikdə bizə qatıldı. Tağı Şahbazını 1917-ci ilin fevral inqilabı zamanı Bakıda Hümmət Partiyasında olduğu zamanlardan tanıyırdım. Rəhmətlik Nərimanovu da 1915-ci ildən şəxsən tanıyırdım. 1920-ci ildə onların hamısı ilə yazışırdım. Partiyadan çıxarıldıqdan sonra 1926-cı ildə bir dəfə Əfəndiyevi gördüm. Oteldəki odasına getdim və Azərbaycan "Sağ"çılarının müxalifətə baxışı mövzusunda söhbət etdim. Eyni zamanda o dövəmdə Azərbaycanda çalışmaqda olan Z.Buluşevə qarşı diqqətli olmalarını söylədim. Z.Buluşev "sağ"çı olaraq tanınsa da, fəqət 1923-1924-cü illərdən öncə bəzi həmkarlarımız onun səmimiyyətindən şübhələnmişdilər. Öncə mən, daha sonra da Yunis Validov onun bəzi hərəkətlərini ifşa etmişdi. Yoldaş Əfəndiyev müxalifətə baxışımız xüsusunda bu görüşü ortaya qoydu. Nəriman Nərimanov zamanında mövcud olan və milli məsələdə Trotski ilə eyni mövqedə hərəkət edilməsinin yanlışlığı ortaya çıxmışdı. Bu hərəkət tərzini dəyişdirmək və partiyanın mərkəzi komitəsi ilə ilişgilerimizi çətinə salmamağımız lazım gəlirdi. Mən yoldaş Əfəndiyevin məsələyə baxışına etiraz etdim. Ola bilsin, Azərbaycandakı vəziyyət bəlkə də belə olmasını şərtləndirib. Onunla bir daha görüşmədim. Partiyadan çıxarıldıqdan sonra Tağı Şahbazi ilə yalnız 1928-ci ilin baharında Yambayevin yanındakı axşam yeməyində görüşdüm.

Fəqət bir şey soruşmadım, öz odasına gələcəyim və bir şeyləri müzakirə edəcəyimi söylədim. Bunun səbəbi o dövəmdə bütövlükdə bir çalışma istəyində olmadığımıdan qaynaqlanırdı. Daha doğrusu, başqa bir yol ayrımında idim. İsrafilbəyovla 1919-dan sonra görüşməmişdim. Bizim qrupdan olub Azərbaycan sağçı qrupu ilə bu və ya digər şəkildə əlaqədə olan yoldaş-

larımız onların çox zəiflədiyini hiss etmişdi. Bəlkə də bunun səbəbi milli məsələ mövzusunda fikir dəyişiklikləri idi. Buradan da göründüyü kimi, Azərbaycan "sağ"çıları ilə ilişgilerin təzələnməsi və onların fəaliyyətinin canlandırılması məqsədi ilə şəxsən mənəm və digər "sağ"çı yoldaşlarımızın fəaliyyətləri olmuşdur".

Maraqlıdır ki, Mirsultan Qaliev 1929-cu ildə növbəti həbslərinin birində həbsxanadan həyat yoldaşına yazırdı: "Göndərdiyin şeylərin hamısını aldım. Növbəti gəlişində Nəriman Nərimanovun Stalinə ünvanladığı məktubu gətirəcəyən yükün içərisində keçirə bilsən yaxşı olar". "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" məxfi qriflin məktubun varlığından Qaliyevin xəbərdar olması bu iki tarixi şəxsiyyətin gizlin münasibətlərindən, ideya yaxınlığından doğurdu. Nərimanov məxfi qrifli məktubunda Stalinə Azərbaycanın sovetləşməsi dövründən sonra necə "simasızlaşdırıldığından", Mirzoyanın, Orconikidzenin, Mikoyanın, Sərkisyanın Bakının erməniləşdirilməsindən yazır və emosional tərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin məhvindən doğan hisslərini, fikirlərini bildirirdi.

Mirsultan Qaliev partiya sıralarından kənarlaşdırıldıqdan sonra 1928-ci ilin baharında Tağı Şahbazi Simurqla görüşdüyünü söyləyə də, aralarında olan danışıqların mətninə toxunmur. Həmin dövrə Tağı Şahbazi Bakı Dövlət Universitetinin prorektoru vəzifəsində çalışır, eyni zamanda bədii yaradıcılıqla məşğul olurdu. Azərbaycan kommunistlərinin "sağçılar" qrupuna aid olan Tağı Şahbaziyə 1937-ci ildə clan olunan ittihamnamədə onun Nəriman Nərimanovla əlaqələrinə, Azərbaycanın SSRİ tərkibindən çıxarılması haqda mövzulara da toxunulur. 1937-ci ilin noyabr ayının 2-də Azərbaycan SSRİ

qrupuna aid olan Tağı Şahbaziyə 1937-ci ildə elan olunan ittihamnamədə onun Nəriman Nərimanovla əlaqələrinə, Azərbaycanın SSRİ tərkibindən çıxarılması haqda mövzulara da toxunulur. 1937-ci ilin noyabr ayının 2-də Azərbaycan SSRİ XDİK-nin idarə rəisi Sumbatov müttəhim haqda "KQB"-yə aşağıdakı məzmununda arayış təqdim edir:

"1892-ci ildə anadan olmuş Tağı Şahbazi 1922-ci ildə Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması ilə bağlı milli təmayülçülərə qoşulmuş, Zaqafqaziya əleyhinə fəal mübarizə aparmışdı".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderləri Nərimanovun münasibətləri Sumbatovun arayışında da özünü göstərir: "1923-cü ildə Müsavatın xarici bürosu Azərbaycan SSRİ-də milli təmayülçülərin fəaliyyəti haqqında Bakıda Müsavatın ikinci gizli komitəsindən məlumat aldıqdan sonra MK-ya belə göstərişlər vermişdir: "Siz bolşeviklərlə əlaqə saxlayın, kommunistlərdən İsrəfilbəyov, Muxtar Hacıyev, Xanbudaqov, Kazımov, Zeynalli, Əsəd Axundov, Tağı Şahbazi, Əhməd Əhmədovla danışıqlar aparın. Siz hətta doktor Nəriman Nərimanov da yanaşı bilərsiniz: 1937-ci ilin noyabr ayının 3-də həbs olunmuş kommunist Əli Kərimovla Tağı Şahbazi üzvləşdirilir. Kərimov istintaqa bunları ərz edir: "Tağı Şahbazi hələ 1921-ci ildə Nərimanovun millətçi qrupuna daxil olmuşdur. Şahbazi qrupdan formal olaraq ayrılsa da, milli təmayülçü kimi tanınmışdır. O, Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılması haqqında söhbət aparırdı". Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılması haqqında söhbətlər Nərimanovun ölümündən sonra belə milli təmayülçü kommunistlərin gizli danışıqlarının mövzusu olaraq qaldı. Yalnız bu cür danışıqların məğzi 1937-ci ilin repressiyaları zamanı açıldı.

Stalinə məktub

"Azərbaycan kəndlisi neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, Azərbaycan vətəndaşı Tiflisdə neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törəndələrin ünvanına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham eşitməyə məcbur olursan".

1990-cı ilin əvvəllərinə kimi Azərbaycan Tarix Muzeyinin seyfələrində saxlanılan Nəriman Nərimanova məxsus iki məktubu tarixçilərimiz oxusalar da, onları çap etmək, əsərləri siyahısına salmaq haqqında düşünməmişlər. Əgər bu istəkdə olsaydılar belə, onun dərcinə imkan verilməzdi. Stalinə və oğluna ünvanlanan bu yazılarda çox şeydən danışılıb, çox məsələlərə toxunulub, kommunizmə olan inamın itmə səbəbləri göstərilib. Həm də yazılar Nərimanovu sadələvh, siyasətdən başı çıxmayan adam kimi xarakterizə edənlərə verilən ən yaxşı cavabdır. Azərbaycanın sovetləşməsi prosesindəki insani cinayətlər, Azərbaycan türklərinə qarşı yürüdülmüş ayrı-seçkiliyin kökü, bolşevizmin ağır təzahürləri, şərqli kommunist liderlərinin şəxsiyyətinin alçaldılması, ərazi siyasətində yol verilmiş səhvlər bu yazılarda kifayət qədər işıqlandırılıb. Əlbəttə, belə məktublarnın tədqiqi, Mərkəzə xeyir gətirmir, partiya tarixinin şanlı səhifəsinə uyğun gəlmirdi. Sovetlərin Azərbaycandakı

fəaliyyətinin üçillik emosional təftişi, həqiqət və yalanın üz-üzə qoyulması, görünür, həmin vaxtlar Sovet tarixinin səhifələrinə lazım deyilmiş. Bu məktubların tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Leninin, Stalinin, Orconikidzenin, Kirovun Azərbaycanı "simasızlaşdırmaq" texnologiyaları, fənn və üsulları faktların dili ilə təqdim olunur. Nərimanov irihəcmli məktubunu "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" adlandırsa da, əslində Azərbaycanın və Şərqi ölkələrinin öz baxışlarını, siyasi nəzəriyyəsini ortaya qoyub. Yazının girişində partiya xidmətlərini xatırlayır, sonrakı mərhələlərdə kəskin tənqidi üsluba keçərək, bir növ özünü millət qarşısında günahkarlardan hesab edir. Hesab edir ki, bu qədər qanlı-qadalı mərhələlərdə insanların sovetlərə olan ümidlərinin doğrulmamasında, yaxşı yaşamaqlarının əlindən alınmasında bir millət övladı kimi onun da günahı var. Günahı var ki, Azərbaycan torpaqları ermənilərə bağışlanıb, dini incəclərə zərbə vurulub, sinifləri ortadan qaldırmaq adı altında insanlar təhqirlərə, təzyiqlərə və talanlara məruz qalıb.

Yazının birinci hissəsində Həştərxanda olduğu zaman "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik?" məqaləsinə toxunduqdan sonra, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması tarixinə diqqət yönəldərək Stalinə bunları yazır: "Bakıya gedən zaman hələ yolda öyrəndim ki, Bakı bizim qoşunlarımız tərəfindən alınıb, bu, bir qədər dəqiq deyil." Qoşunlar şəhərə maneəsiz daxil olmuşdu". Bəzi tarixçilərimiz XI Qızıl ordunun fəaliyyətini şişirdib, rəşadətli ordu fonunda göstərmək üçün Müsavatın silahlıtları ilə döyüşüb, şəhəri azad etdiyini yazırdılar. Nərimanov isə həqiqəti deyirdi və təbii ki, bu olmuşları Stalin də bilirdi. Həmin dövrlər Azərbaycanın XI Qızıl Ordu tərəfindən

işğalını görmüş, Türkiyədə bir neçə dəyərli tarixi kitabları ilə tanınan Şövkət Sürəyya Aydın "Suyu arayan adam" əsərində yazır: "Bu olub-bitən şeylərə baxaraq bir məna vermək lazım gəlsə, buna sadəcə bir çılgınlıq demək mümkün olardı. Baş verənlərə bir ad vermək lazım gəlsə, buna inqilab demək olmaz. Əgər bu inqilab idisə, bəs inqilabçılar hardaydı?"

Təbii ki, inqilabçılar yox idi. Şaumyanın Bakının göbəyində formalaşdırdığı erməni milli qüvvələri, daşnaklar parçalanmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin formalaşdırdığı milli ordu hissələri Qarabağda, Zəngəzurda torpaq iddiasında olan, talan və qırğınlarla həyat sürən Andranikə qarşı mübarizə aparır, sərhədlərin bərpasına, asayişin təminatına çalışırdılar. Bolşevizm qəbul olunmurdu deyə, belə bir siyasi qüvvənin heç bir hərbi birləşməsi də yox idi. Elektorat və tərəfdarlardan danışmağa isə dəyməzdi. Ona görə, Sovet Rusiyasına Nərimanov kimi xalq arasında nüfuzu olan insan lazım idi. Nərimanovun İnkilab Şurasının sədri kimi Bakıya aprelin 28-də yox, mayın 16-da gəlib çıxması da kifayət qədər maraqlı doğurur. Bunu Nərimanovun Leninin qəbuluna getməsi ilə əlaqələndirməsi də düzgün deyil. Ona görə də bu məsələnin tədqiqinə ehtiyac var. Nərimanov Bakıya dönüşünü Stalinə belə xatırladır: "Biləcəridə məni bəzi yoldaşlar qarşıladılar və görürəm, mənim gelişimə çox sevinirdilər. Onlar belə dedilər: "Bəlkə sizə qədər olan biabırçılığa son qoyula. Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa-sola güllələyirlər". Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üzüntülərlə başa vurduğu parlamentin axırıncı iclasında hökuməti "Milli kommunistlər"ə təhvil verdikdən sonra Bakı qanlı hadisələr meydanına çevrilmiş, mülklərə basqınlar adı hal almışdı. İnsanlar vahimə içərisində şəhərin necə açılacağını dü-

şünürdülər. Bəzi inqilabçılar keçmiş ədavətləri yadına salıb, cümhuriyyət dövründə vəzifədə çalışanlardan intiqam alır, onların heysiyyətinə toxunur, ən alçaq vasitələrə əl atırdılar. Nərimanov Bakıya gələndə qədər Pankratovun göstərişi ilə XI Qızıl Ordu 20 mindən artıq insanı məhkəməsiz, fakt və sübutsuz güllələmişdi: "Mən məsələni belə qoydum ki, İnkilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kəs güllələnməsin". Pankratov, Mikoyan, Mirzoyan bu qərarın qəbul olunmasının əleyhinə çıxıb, sovetləşmə prosesinin Bakıda yalnız qan bahasına başa gələcəyini düşünüb yeni tədbirlər, planlar üzərində çalışırdılar. Onlar hərəkatlarını Azərbaycan türklərinə qarşı milli qırğın adı verilməsin deyər, öz sıralarına azərbaycanlı kommunistləri də daxil etmişdilər. Nərimanov bu kommunistlərin adını göstərir: Əliheydər Qarayev, Mirzə Davud Hüseynov. Milli adət-ənənələrə zidd hərəkatların, namusa toxunacaq davranışların fəlakətlə nəticələnməyini söyləyən Nərimanov Stalinə belə bir məlumat da verir: "Bir dəfə məşhur, hörmətli bir qadın gözüyaşlı yanıma gəlib, ailəsinin namusunu qorumağı məndən xahiş etdi. Məlum oldu ki, hökumət üzvü M.D.Hüseynov həmin xanımın qızına evlənməyi təklif edib, o isə rədd cavabı verib. Deyib ki, o, başqa birisinə, elə onun dostuna əvə getməyə hazırlaşır. Hər gecə "ÇK"-nin agentləri həmin xanımın evinə gedərək axtarış aparıb, gələcək kürəkəni axtarıblar. M.D.Hüseynovu yanıma çağırıb belə hərəkatlara yol verməməyi tapşırırdıqdan sonra ailə artıq rahatlığını tapıb". Bu sözləri söyləyən inqilab rəhbəri Stalini qınayaraq "Azərbaycanın taleyini kimlərə həvalə etmələrini" sorur. O, Şərqə kommunizmin ixracını əxlaqdankənar formalarla, islami dəyərləri aradan qaldırmaqla və orta sahibkarlığa qadağalarla həyata keçir-

məyin mümkünsüzlüyünü qeyd edərək, milli məsələlərdə etiyatlılığı əldən verməməyi məsləhət görürdü. Məktubun planından görünür ki, Lenin Nərimanovun baxışlarını qəbul edir. Həyata keçirilməsini istəyirdisə, Stalin, Çiçerin, Orconikidze və Kirov onun əleyhinə fəaliyyətdə bulunublar. Artıq Azərbaycanın daxilindəki müxalifətlə mərkəzdəki antinərimançılar birləşmiş, Bakı müsəlman şəhəri sifətindən çıxıb rus və ermənilərin nəzarətində olan şəhərə çevrilmişdi. Antinərimançılıq əvvəllər Bakının muxtar siyasi qurum olaraq Rusiyanın tərkibində olması planlarını həyata keçirmək istəyirdilərsə, sonrakı mərhələlərdə Nərimanov bunun qarşısını ciddi-cəhdlə almışdı. İndi isə Azərbaycanın Bakıdan ibarət olduğunu söyləyir, əyalətlərin isə erməni daşnakların nəzarətinə keçirilməsi üzərində işləyirdilər. Dağlıq Qarabağın müxtariyyətindən sonra Gəncənin dağlıq hissəsinin də belə idarəçilik formasına verilməsi gündəlikdə idi. N.Nərimanov özünə qarşı olan bütün qrupların fəaliyyətini təftiş edərək belə qənaətə gəlirdi ki, bu zərbə Azərbaycana ünvanlanıb. Buna görə də Leninə açıq şəkildə söyləyirdi: "Ya mənə bu qrupla açıq döyüşməyə girməyə icazə verin, ya da qoy RKP MK bu işi özü həyata keçirsin". Nərimanov bu qrupla mübarizə aparmağa icazə verməyə deyər, o, cəsarət nümayiş etdirərək, bacardığı şəkildə müqavimət göstərirdi. Ətrafında olan azərbaycanlı kommunistlərin bir hissəsi vəziyyətin Mərkəzin xeyrinə dəyişdiyini görüb ondan uzaqlaşmağa başladılar. Orconikidzenin, Mirzoyanın, Sərkisin təsiri altında "Azərbaycanı simasızlaşdırmaq" prosesinin fəal iştirakçılarına çevrildilər.

"XI Qızıl Ordunun qərarı, evlərin talanı hesabına əldə etdikləri pul, qızıl, zinət əşyaları sovetlərin büdcəsinə deyil, talan-

çitliqlə iştirak edən insanların evlərinə daşınırdı. Fəhlələrsə bu plansız, əsl qarətə xatırladan müsadirənin nəticəsi olaraq “nim-daş pal-paltarlarla təmin olunur, bir qisminə isə heç nə düş-mürdü”. Müsadirələrin bu şəkildə həyata keçirilməsinin əley-hinə olan Nərimanovun səsi eşidilmir, göstərişləri yerinə yeti-rilmirdi. Fəhlələr etiraz edərək bu müsadirədən onlara heç bir şey düşmədiyini söyləyir, partiyayı məzəmmət edirdilər. “Nə-hayət, təşkilatçıların özləri böyük səhvə yol verdikləri haqda danışımağa başladılar. Bu səhvlər bütün Azərbaycan boyu tək-rar edilirdi. Bütün bunlara göz yummaq olmazdı. Təftiş təyin edildi. Nəticədə şeylərin düzgün bölüşdürülməməsi, təşkilatçı-ların hər şeydən qabaq özlərini yaddan çıxarmaması, ən əsası isə ilhamverici Sərkisin himayədarlığı altında şeylərin itməsi haqqında bir cild iş tərtib olundu”. Ancaq bu cinayət-işinin istintaqı, məhkəməsi və günahkarların cəzalandırılması baş tut-madı. Nəticədə şikayətçi qismində Nərimanovun özü Yaros-lavskinin qrupu tərəfindən təftiş edildi.

Nərimanov məktubunda yazır ki, Bakının erməniləşdirilmə-si planı var və bu planın, ideyanın başında Mikoyan dayanır. Bu planın baş tutmasında Stalinin də fəaliyyətinin olmasını üst-tüörtülü şəkildə söyləsə də, o yazır ki, Bakı Partiya Komitəsi Azərbaycanda hər şeyi həyata keçirməyə qadirdir. Məhz ona görə ermənilər istəyirlər ki, Bakı Partiya Komitəsi irsən ermə-nilərin əlində olsun: “Mikoyandan sonra BK-nın katibi Sərkis olur, Sərkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyan-dan sonra Kasparov olacaq”. Bütün bunları əsəbi şəkildə çat-dırmaqda, Azərbaycanda milli hakimiyyətdən əsər-ələmət qal-madığını, bunun isə düzgün olmadığını söyləyirdi. Məhz bu arqumentlərinə görə, milliyətçilikdə günahlandırılaraq onu

zərərsizləşdirmək istəyirdilər.

Azərbaycan dili getdikcə sıxışdırılıb çıxarıldığından Azər-baycan türklərinin öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanları azalır, onların dövlət orqanlarında çalışmaları problemə çevri-lirdi. Bütün bu olayları görən Nərimanov Azərbaycan dilini dövlət dili elan edib, dövlət idarələrində yazışmaların rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində aparılmasını həyata keçirirdi. Lakin onun Genuya konfransına səfəri vaxtı məktəblərdə azər-baycandili dərslərinin azaldılması hesabına, rus dilinin tədrisi-nin çoxaldılmasıyla bağlı qərar qəbul etmişdilər.

Stalinə məktubunda bu ədalətsizliyə qarşı çıxaraq Nərima-nov faktların dili ilə vəziyyətin nə yerdə olduğunu göstərir: “Azərbaycan paytaxtında türklər Bakı Sovetinin qulluqçuları-na istər-istəməz, şifahi şəkildə müraciət etdikdə, bu rus dilin-də olmalıdır, belə ki, ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilin-də danışırlar. Bildirirəm ki, hələ Dövlət Duması olanda türkl-ər belə sığınmağa məruz qalmırdılar”. Nərimanov çəkinmədən Azərbaycan dilini sıxışdırınların hərəkətinin ikinci Nikolayın mövqeyi ilə üst-üstə düşdüyünü vurğulayır, belə düşüncə sa-hiblərini “rus sovinizminin xidmətçiləri” hesab edirdi. O, Sta-linə belə bir müqayisə aparmağı lazım bilərək yazırdı: “Götü-rək türklər üçün açılan məktəblərin və uşaq evlərinin sayını. Hər şeydən dəhşətli isə təqəddü tələbələrin sayıdır: 30 rus və 5 türk”. Bu vəziyyətin yaranmasının kökündə milli ayrı-seçkili-yin dayandığını, Orconikidzenin, Kirovun, Bakı Partiya Komit-əsinin yüksək vəzifələrini zəbt etmiş Mirzoyanın, Sərkisin apardığı anti-Azərbaycan siyasəti dayandığını yazaraq bunları da dilə gətirirdi: “Əhalinin üçdə iki hissəsi yoxsul və savadsız azəri türkləri, üçdə biri isə savadlı ruslar olduğundan, ən çox

savadlanmaq, təhsil almaq imkanları müsəlmanlara yaradılmadıdır". Problemləri göstərməklə yanaşı, Nərimanov çıxış yolunu da açıqlayır: "Biz görək dövlət vəsaitinin üçdə iki hissəsini türklərin maariflənməsinə xərcləyək, ümumiyyətlə bütün enerjiyamızın üçdə iki hissəsini görək türklərə həsr edək".

Ermənilərin 1905-ci və 1918-ci illərdə Azərbaycanda törətdikləri milli qırğınları xatırlayaraq, insanların bu faciələri unutmadiqlarını dilə gətirir, mövqeyini açıq şəkildə bildirirdi: "İşimizin ilk günlərində açıq deyirəm: bir çox mülahizələrə görə, hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq lazımdır. Zaqafqaziyanın keçmiş, ümumiyyətlə və xüsusilə 1918-ci ildə Bakıdakı vəziyyət bu məsələ üzərində düşünməyə məcbur edir".

Bu o zaman idi ki, 1918-ci ilin martında Azərbaycanda günaahsız insanları qətlə yetirib, Bakını "qan hamamı"na çevirənlərin bir qismi bolşevik adı ilə hakimiyyəti zəbt etmişdilər. Bütün bunlar qırğınlara məruz qalan, faciələr yaşamış Azərbaycan türklərini qıcıqlandırmaya bilməzdi. Ona görə də Nərimanov Stalinə Bakı fəhlələrinin dilindən deyir: "Sərkis düz danışmır. Bakı Partiya Komitəsi fəhlələr üçün heç bir iş görmür. Biz, müsəlman fəhlələri Sərkisdən bir neçə dəfə xahiş etmişdik ki, bizim vəziyyətimizə diqqət yönəlsin, məktəblər açdırsın, bizim dilimizi bilən katiblər təyin etsin. Lakin indiyə qədər heç bir iş görülməmişdir".

Bu həmin Sərkis idi ki, Şaumyanla birgə erməni milli birləşmələrini formalaşdırıb, qırğınlar törətmişdi. İndi isə cildini dəyişib, bolşevik simasında Bakı Partiya Komitəsinə rəhbərlik edirdi. Tarixi məktubuna Nərimanov Bakı Sovetinin məsul işçilərinin milli tərkibi haqqında arayış da əlavə edir və bəlli

olur ki, vəzifə tutanların əksəriyyəti rus, yəhudi və ermənilərdir. Azərbaycan türkləri isə bu azlıq içərisində itib-batır. Vəzifə təyinatlarının belə qeyri-bərabər aparılmasına aydınlıq gətirmək üçün qarşılaşdığı bir faktı da yazıya köçürür: "Xəstəxanaya üçün cərrah həkim lazım idi. İki namizəd vardı: yəhudi Belinki-bitəraf, birillik stajı olan adam. O birisi isə türk Talişinski - beşillik stajı var, yerli əhali yaxşı tanıyır. Hər ikisi 8 səs qazanır. Nəyə görəsə, Bakı İcra Komitəsi Belinkini bu vəzifəyə təyin etmək istəyirdi. Ona görə ki, Belinkinin qardaşı Bakı Partiya Komitəsinin üzvüdür, İcra Komitəsinin sədri Kirov da buna görə onu bu vəzifəyə qoymağa çalışır. Mənim müdaxilə etməyim, nəhayət Belinkiyə öz qardaşını yerləşdirməyə imkan vermədi".

Əgər indi Nəfkomun və Bakı Sovetinin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gələr. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdur". Bunları da Nərimanov deyir.

Yerli kadrların işə cəlb olunmasının milli təmayülü yaradan amil olduğunu Stalinə cəsarətlə söyləyən Nərimanovu məhz bu düşüncələrinə, fəaliyyətinə görə milliyətçi adlandırır, ona qarşı hücum əməliyyatları həyata keçirir, sıradan çıxarmaq haqqında düşünürdülər. Bu niyyətləri görən Nərimanov partiyaya sıralarından kənarlaşdırılacağı təqdirdə "kütlələrin içərisində mədəniyyəti yaymaq məşğul olacağını" söyləyərək, onun üçün vəzifənin o qədər də önəmli olmadığını oğluna məktubunda da yazırdı. Bu qabaqalığı tədbir idi. Nərimanovun bu gedişlərini anlayan Mərkəz, nəinki onu vəzifədən kənarlaşdırdı, hətta Azərbaycandan uzaqlaşdıraraq, guya yüksək səlahiyyət

yət daşıyan vəzifələrə irəli çəkdi. O, heç bir səlahiyyəti olmayan Zaqafqaziya Federasiyasının İcrayyə Komitəsinə seçildi, oradan da SSRİ MKİ-nin həmsədrələrindən biri oldu. Çünki o, dəfələrlə iclas və təşkilat yığıncaqlarında deyirdi ki, mən Azərbaycanın rəhbəriyəmsə, bütün sahələrə cavabdehəm, bəs "Azneft" nə üçün mənim fəaliyyətimdən kənar qalsın? Ona görə də Stalinə yazırdı: "Azərbaycan kəndlisi neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, Azərbaycan vətəndaşı Tiflisdə neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədələrin ünvanına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham çəitməyə məcbur olursan". Bu məşhur məktubun böyük bir hissəsini "Azneft"-in rəisi Serebrovskinin fəaliyyətinə həsr edən Nərimanov xalqın yeraltı sərvətindən istifadəsinə qoyulan qadağaları, iqtisadi sanksiyaları cinayət hesab edirdi. Ancaq cinayətəkar tək Serebrovskiydimi? Yox. Azərbaycana müstəqilliyin davamını vəd edən, sonralar isə bu müstəqilliyə qənim kəşilən Sovet Rusiyasının rəhbərləri, siyasi elitasının onlarla üzvü bu siyahıda özlərinə yer almışdılar. "Azərbaycanda kəndlilərin cəhəlat bataqlıqlarında boğulması onların əsla vecinə deyil. Bəs MİK-in sədri Ağamalıoğlu, Xalq Komissarları Sovetinin sədri Musabəyov kimi müsəlman işçilər nə iş görürlər? Bəli, bu bədbəxtlər vəzifələrə ona görə irəli çəkilmişdilər ki, sussunlar". Susmaqla öz varlıqlarını, ictimai-siyasi mövqelərini qoruyub saxlayanlardan fərqli olaraq Nərimanov susmurdu, haqsızlıqları, ədalətsizlikləri açıq şəkilə deyirdi. Özü də bu boyda günahların səbəbkarına, günah sahibinə cəsarətlə məktub ünvanlayırdı: "Mənim zərrə qədər şübhəm yoxdur ki, Serqo (Orconikidze nəzərdə tutulur - A.A) və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Nə kimi nəticələr olacağını demək çətindir, əgər olsa bunun məsuliyyəti Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir. Maraqlı odur ki, bu şəxslər elə fikirləşirlər ki, türklər o qədər axmaqdır ki, bütün bunları başa düşmürlər". Təbii ki, türklər bütün oyunlardan xəbər tutur, baş verənləri analiz edir və hakimiyyətin yuxarı çəalonlarında olan azərbaycanlı kommunistlərin bir qismi isə vəziyyətdən çıxış yolu kimi susurdular. Nərimanov belə kəslərin Stalinə, Orconikidzeyə, Kirova sərəf etdiyini söyləyir və bu tip insanların Azərbaycanda hakimiyyətə gətirilməsini "heç birinin müstəqil mövqeyi olmaması" ilə bağlayırdı. Çünki müstəqil mövqedən, alternativ fikirdən çəkinirdilər, qorxurdular. "Görəsən, Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı?" Sualın qoyuluşuna Nərimanovun özü sərəf və qısa cavab verir: "Mən təsdiq edirəm: belə bir partiya yoxdur və mirzoyanlar öz siyasətlərindən, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətindən əl çəkməyə qədər də olmayacaqdır". Nərimanov ilk mərhələdə kommunizm ideologiyasına o qədər mübtəla olmuşdur ki, millətin taleyini, tarixini bu ideologiyaya bağlamağa sərəf edir, bu yöndə var qüvvəsiylə işləyirdi. O inanırdı və bu mövqeyində yanlışlıqlara yol verirdi: "Biz xalqları azadlıq haqqında çağırışlarımızın səmimiyyətinə inandırdıq və tezliklə daha az mədəniyyətli xalqların, daha çox mədəniyyətli xalq olan velikoruslarla qovuşması üçün, beləliklə inqilabı qüvvətləndirmək və inkişaf etdirməkdən ötrü təbii yollar axtarırdıq. Bu cəhdlər zamanı biz rus şovinistləri və vəzifəpərəstləri ilə ucuz populyarlıq gözləyən məsuliyyətsiz şəxslərlə, bu və ya başqa yolla mərkəz qarşısında ad qazanmaq arzusunda olan fırıldaqçılarla qarşılaşdıq".

canın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Nə kimi nəticələr olacağını demək çətindir, əgər olsa bunun məsuliyyəti Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir. Maraqlı odur ki, bu şəxslər elə fikirləşirlər ki, türklər o qədər axmaqdır ki, bütün bunları başa düşmürlər". Təbii ki, türklər bütün oyunlardan xəbər tutur, baş verənləri analiz edir və hakimiyyətin yuxarı çəalonlarında olan azərbaycanlı kommunistlərin bir qismi isə vəziyyətdən çıxış yolu kimi susurdular. Nərimanov belə kəslərin Stalinə, Orconikidzeyə, Kirova sərəf etdiyini söyləyir və bu tip insanların Azərbaycanda hakimiyyətə gətirilməsini "heç birinin müstəqil mövqeyi olmaması" ilə bağlayırdı. Çünki müstəqil mövqedən, alternativ fikirdən çəkinirdilər, qorxurdular. "Görəsən, Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı?" Sualın qoyuluşuna Nərimanovun özü sərəf və qısa cavab verir: "Mən təsdiq edirəm: belə bir partiya yoxdur və mirzoyanlar öz siyasətlərindən, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətindən əl çəkməyə qədər də olmayacaqdır". Nərimanov ilk mərhələdə kommunizm ideologiyasına o qədər mübtəla olmuşdur ki, millətin taleyini, tarixini bu ideologiyaya bağlamağa sərəf edir, bu yöndə var qüvvəsiylə işləyirdi. O inanırdı və bu mövqeyində yanlışlıqlara yol verirdi: "Biz xalqları azadlıq haqqında çağırışlarımızın səmimiyyətinə inandırdıq və tezliklə daha az mədəniyyətli xalqların, daha çox mədəniyyətli xalq olan velikoruslarla qovuşması üçün, beləliklə inqilabı qüvvətləndirmək və inkişaf etdirməkdən ötrü təbii yollar axtarırdıq. Bu cəhdlər zamanı biz rus şovinistləri və vəzifəpərəstləri ilə ucuz populyarlıq gözləyən məsuliyyətsiz şəxslərlə, bu və ya başqa yolla mərkəz qarşısında ad qazanmaq arzusunda olan fırıldaqçılarla qarşılaşdıq".

Sovetlərə inam məsələsində vaxtilə Nərimanovla eyni mövqedə, davranışlarda dayanan Zəki Vəlidi Toğanın “Lenin beynəlmiləlçi fikrində sona qədər səmimimi” sualına, inqilab dahisini yaxından tanıyan, onun 25 illik dostu, mübarizə yoldaşı Petrovski belə cavab vermişdi: “Lenin kommunizmi cahan miqyasında həyata keçirmək istəyində səmimidir. Ancaq o, milliyyət xaricində beynəlmiləlçidir. Fəqət tarixi, coğrafi və iqtisadi baxımından, böyük Rusiyada yaşayan qövümlərə qarşı beynəlmiləlçilikdən bəhs etməsi, sadəcə saxtakarlıqdır. O, kommunizmi kiçik millətlərə dayanaraq həyata keçirməyi daha asan yol qəbul edir”. Zəki Vəlidi Toğan Petrovskiylə belə bir tərs sual da ünvanlayır: “Georgi Andreyeviç, siz 25 ildir ki, partiyadasınız, Leninlə dostluq etmişiniz. Lenin “böyük rus” milli mənfəətlərini müdafiə edirmi? Yoxsa Şərq məsələsində bəzi şovinst rusları tutması, üstünlük verməsinin səbəbləri nədədir?”

Petrovskinin cavabı xeyli maraqlı görünür: “Lenin “böyük rus” mənfəətlərini I Pyotrdan daha yaxşı müdafiə edir”. Nərimanov Leninin bu siyasətini, proqramını və taktikasını onun ölümündən sonra daha düzgün dərk etməyə başladı və Stalinə yazdı: “Gedəcək yolumuz yoxdur”. Artıq bu yolun sonu var idi. Elə ona görə də oğlu Nəcəfə “bəlkə də sən bunları oxuyanda bolşevizm olmayacaq”dır deyir. Nərimanov bolşevizmin süqutunu görə və dərk edirdi. Sadəcə o, bu siyasi yola millətə xeyir vermək üçün gəlmiş, ideya yolçuluğu etmiş, aldanmış və aldadılmışdır.

Nəriman Nərimanovun Türkiyə siyasəti

**“Paşam, qardaş-qardaşa borc
verməz, əl tutar”**

(Atatürkə məktubundan)

Nəriman Nərimanovun Türkiyə siyasəti indiyə qədər incələnməmiş, toxunulmamış mövzulardandır. Rusiyanın əyalət qismində münasibət göstərdiyi Sovet Azərbaycanının müstəqil xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsi mümkünsüz görünməyə də, son dövrdə əldə olunan fakt və sənədlər belə siyasətin varlığına işarədir. Mərhum professor Şamil Qurbanov türkiyəli dostlarının təqdim etdikləri bəzi faktlara söykənərək bu mövzunun başlanğıcını qoyub. Davamını tarixçilərimiz, nərimanovşünaslarımız araşdırsaydılar, tariximizin bu səhifəsi də boş qalmaz, fakt qıtlığı ilə üzlaşməzdik. Nərimanovun Atatürklə yazışmaları Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin çox təzadlı, qarantlıq mərhələsində və ziddiyyətli proseslərin içərisində Azərbaycanın çəkisini müəyyənləşdirmək bizə ancaq xeyir gətirə bilər.

İstiqalət uğrunda müharibənin ilk günlərində türk milliyyətçiləri Sovet Rusiyası ilə yaxşı qonşuluq münasibətləri qurmaq, onların həm hərbi, həm də maddi yardımlarına nail olmaq, Qərb imperializminə qarşı birləşmiş mübarizə aparmaq istəyirdilər. 1919-cu ilin iyunun 18-də Mustafa Kamal Amasiyada gizli bir toplantı çağıraraq düşməne müqavimət tədbirlərini

planlaşdırdı və qərara aldı ki, Anadoluda de-facto rəhbərlik yaratmaq gərəkdir. Bu müzakirələrlə yanaşı, rus bolşevikləri ilə əlaqə yaratmaq da müzakirəyə çıxarıldı. Bolşeviklər də türk milliyətçilərinin bəzi şərtləri qəbul edəcəkləri təqdirdə hərbi və maliyyə yardımı edəcəklərini bildirdilər. Leninin təsəvvüründə rusların tələblərindən biri Cənubi Qafqazın sovetləşməsinə türklərin mane olmaması və hətta bölgədə olan hərbi birləşmələrin bu prosesa yardım etmələri idi. Məhz buna görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun səbəblərini araşdıranlar Amasiya toplantısında qəbul olunan qərarlara da daimi diqqət yönəldirlər. Belə ki, XI Qızıl Ordunun Azərbaycanı istilasını Anadoluya kömək məqsədi adı altında həyata keçirilmişdir. Həmin dövərdə fəaliyyətdə olan türk hərbi birləşmələri, Bakıda Xəlil Paşa olmaqla bolşeviklərə yardım göstərirdilər.

Azərbaycanın sovetləşməsi prosesindən sonra türk milliyətçilərinin Sovet Rusiyası ilə əlaqələri danışıqlar müstəvisinə keçdi. İlk belə heyət Semyon Mixayloviç Budyonnunun vəsiyyəti ilə reallaşdı, Mustafa Kamalla Havuzda danışıqlara başlandı. Həmin görüşdə Azərbaycanın sovetləşməsi məsələsi də müzakirə olunaraq ümumi razılıq alındı. Budyonnı Mustafa Kamala imperialistlərə qarşı başladığı müharibədə Sovet Rusiyası adından pul və silah yardımı təklif etdi. Firsətdən yararlanan rus generalı Mustafa Kamalın Anadoluda hansı rejimi qurmaq istəyini öyrənməyə çalışır, türk milliyətçi rəhbərinə bolşevik sistemini qəbul etdirmək istəyirdi. Mustafa Kamal bolşevik yardımından imtina etmir, ancaq bolşevizmi yaxına buraxmayaraq, diplomatik tərzdə ona cavablar verirdi. Sovet Rusiyasının Xarici işlər naziri, Nərimanovun təbirincə

desək, "Şərq məsələsində dolaşıqlıq yarıdan" Çiçerin 1920-ci ilin iyunun 3-də Mustafa Kamala məktub göndərərək, Türkiyə ilə Rusiya arasında təcili diplomatik münasibətlər qurulmasını təklif etdi. Sovet Rusiyası ilə ilk rəsmi əlaqə Upmal Anqarskinin sədrliyi ilə rus diplomatlarının 1920-ci il oktyabrın 4-də Ankaraya gəlişi ilə başladı. 200 nəfərdən çox olan bu heyət özü ilə çoxlu radiomateriali, teleqrafçı və 500 kq-a qədər qızıl gətirmişdi. U.Anqarski Ərzurumda Kazım Qarabəkirə görüşü zamanı Türkiyədə Kommunist Partiyasına qoyulan qadağaları aradan götürməyi tələb etdi. Çünki Mustafa Kamal bolşeviklərin yardımına ehtiyac duysa da, Türkiyənin istiqlalını kommunizmə yuvarlatmaq fikrində deyildi. Lenin də M.Kamalın sosialist olmadığını deyirdi. Ancaq sovet Rusiyasının Türkiyəyə yaxınlaşmasının bir çox səbəbləri vardı. Bu elə bir dövr idi ki, türklər bir millət olaraq toparlanırlar, erməni və yunanlar üzərində qələbələr qazanırdılar. Artıq Ankara hökuməti nümayəndələri beynəlxalq dövlət subyekti olaraq London konfransına qatılırdı. Bütün bunlara görə Lenin kamalçılara qarşı münasibətlərinin müsbət məcrada inkişafında maraqlı idi. Yoxsa kamalçılar əks mövqeyə - Qərbə üz tuta bilirdilər. Lenin, Stalin və Çiçerin Mustafa Kamalın Ankara hökuməti ilə münasibətləri saxlasalar da, Ankara hökumətinin əleyhinə fəaliyyət göstərən Osmanlı Türkiyəsinin çox sanballı generalı, keçmiş hərbiyə naziri Ənvər Paşa ilə də əlaqələrdə bulunurdular. Biz bu məsələyə "Ənvər Paşa və Nərimanov" yazısında qismən toxunmuşuq. Elə buna görə Bakıda keçirilən Şərq Xalqları Qurultayında Mustafa Kamalın göndərdiyi nümayəndə heyətinə birmənalı münasibət göstərilməmişdi. Bolşeviklərin Mustafa Kamaldan xoşu gəlmir, onu Ənvər Paşa ilə əvəz etməyə ümid

bəsləyirdilər. İşin gedişindən Mustafa Kamal məlumatlı idi. Nərimanov mərkəzin bu ikili siyasətinin nəticəsində Mustafa Kamalla yanaşı, Ənvər Paşa ilə də münasibətlər qurur, əməkdaşlıq edirdi. Proseslərin gedişində Nərimanov Mustafa Kamalın qurmuş olduğu hökumətlə Sovet Rusiyasının diplomatik əlaqələrə üstünlük verməsini məqbul hesab edir, Leninə, Stalinə bu barədə məlumatlar ötürürdü. Stalin və Çiçerinin Atatürkə ehtiyatlı yanaşmasının kökündə təkcə onun siyasi baxışları deyil, həm də erməni məsələsində qətiyyət göstərməsi dayanır. Çünki Çiçerin Van və Bitlisdən ermənilərə torpaq verilməsini, Türkiyə Ermənistanı qurulmasını təkid edirdi. Buna isə Atatürk hökuməti heç cür razılıq verə bilməzdi. Nərimanov bu barədə Leninə yazırdı: "Türkiyə nümayəndə heyəti bizim nümayəndəmiz Behbud Şahtaxtinski ilə birlikdə Moskvaya gədir. Mən burada Türkiyə nümayəndə heyəti ilə ətraflı söhbət etdim. Qətiyyəən şübhə etmirəm ki, türklər İngiltərəyə qarşı çıxaraq özlərinin taleyini sidiq ürəkdən bizimlə bağlamaq istəyirlər. Onlar üçün ən prinsiplial məsələ erməni məsələsidir... Şübhəsiz ki, onlar Antantanın əleyhinədirlər. Onlar son damla qanınadək bizimlə birlikdə İngiltərəyə qarşı vuruşmağa hazırdılar, lakin Moskva erməni məsələsinə görə türkləri özlərindən uzaqlaşdırsa, onlar məyus olub İngiltərəyə üz tuta bilərlər. O zaman nələr baş verə bilər? Əgər indi türklərdən üz döndərsək, biz bütün müsəlman şərqində nüfuzumuzu itiririk. Həm də bizim üçün fəlakətli nəticələr verə biləcək Şərq cəbhəsi açmış ola bilərik". Bu məktub 1921-ci ilin fevralında yazılıb. Rusiya Nərimanovun bu mövqeyilə hesablaşdı.

Sovet Rusiyası ilə bağlanan dövlətlərarası müqaviləyə görə, Sovet Azərbaycanı müstəqil şəkildə qonşu dövlətlərlə diplo-

matik münasibətlər qura, ticarət əlaqələri yarada bilərdi. Elə bu sazişə görə, 1920-ci ilin avqust ayında Türkiyənin ilk səfiri Memduh Şövkət bəy Bakıda fəaliyyətə başladı. Bundan bir il sonra isə 1921-ci ilin oktyabr ayında İbrahim Əbilov Türkiyədə Azərbaycanın ilk səfiri oldu. Sovet Azərbaycanının bayrağını Mustafa Kamal Paşa özü şəxsən qaldırmış, İbrahim Əbilovun nitqinə cavabən özü də nitq söyləmiş və demişdi: "Milli hüduqlarımız daxilində hürr və müstəqil yaşamaq istədik. Millətimiz bu həqiqətin qardaş Azərbaycanın timsalında təsdiq edildiyini eşitməklə böyük bir səadət duyar. Rum eli, Anadolu xalqı azəri qardaşlarının qəlbinin öz qəlbi kimi döyündüyünü bilərlər". İbrahim Əbilov Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri kimi mütəmadi olaraq Nərimanovla əlaqə saxlayır, onun tapşırıqlarını həyata keçirirdi. Nərimanov Əbilova yazırdı: "Teleqramınızı və axırıncı məktubunuzu oxudum. Bu vaxta qədər apardığımız xətt-hərəkət düzdür. Ümid edirəm ki, bundan sonra da səhviniz olmayacaqdır. Bir şeyi görək unutmayaq. Rusiya və Türkiyə tərəfdən müəyyən şəxslər var ki, istəyirlər aranı qarışdırsınlar". Nərimanov ara qarışdıranlar deyəndə erməni daşnaklarını nəzərdə tutur, bildirdi ki, həm Moskvada, həm də Türkiyənin özündə bu tip siyasətçilər var.

Ankara hökuməti adından Moskvaya yollanan nümayəndə heyətləri əvvəl Bakıda olur, Nəriman Nərimanovla görüşüb məsləhətləşəndən sonra Moskvaya yollanırdılar. 1921-ci ilin fevralında Yusif Kamal, Əli Fuad və Rza Nurun daxil olduğu nümayəndə heyəti Bakıdan Nərimanovun qəbulunda olmuş, söhbətlər aparmışdır. Türkiyə nümayəndə heyətinin şərafinə verilən ziyafəti xatırlayan Rza Nur "Moskva-Sakarya" xatirələrində bunları anladır: "Azəri hökuməti kommunist bir cüm-

huriyyətdir. Baş komissar Nəriman Nərimanov. Bu, ağı başında olan bir adamdır. Çox məlumatlıdır. Baxdım ki, çox yaxşı bir adamdır. Özümə qarşı etimad istədim. Açıldı və dedi: "Bolşevik nədir? Bu rəzəlet bizə yaraşmaz. Biz türkün, millətin ənənələriylə yaşayırdıq. Çox xoşuma getdi və çox sevdim. Mənə Nəriman Moskva haqqında gözəl məlumat verdi".

Türkiyə nümayəndə heyəti üç gün Bakıda qaldıqdan sonra Nərimanovun səlahiyyətli kimi Behbud bəy Şahtaxtinski ilə birlikdə Moskvaya yollandılar. Martın 9-da heyət Stalinlə görüşdü. Nərimanovun Leninə məktubu artıq vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirmişdi. Stalin və Çiçerin Leninin göstərişi ilə türk millətçiləriylə ümumi dil tapdılar. Nümayəndə heyəti bir daha Stalinlə görüşdü. Uzun sürən bu görüş zamanı mühüm məsələlərdə razılıq əldə olundu və martın 16-da Moskva müqaviləsi rəsmən imzalandı. Bu müqaviləyə görə, tərəflər bir-birlərinə zorla qəbul etdirilən sülh müqaviləsini tanımaya-caqlar... Sovet hökuməti Türkiyə ilə bağlı olan, lakin sərhədləri "Milli andda" müəyyən edilən TBMM hökumətinin qəbul etməyəcəyi hər hansı sazişi tanımayacaq. Batumi Gürcüstanın təcəlliyində qalaraq, xalqına muxtariyyət verilməlidir. Türkiyənin gömrük rüsumu ödənmədən Batumi limanından keçmək hüququ saxlanıldı, Naxçıvana Azərbaycanın himayəsində muxtariyyət veriləcək...

Sovet-Türkiyə müqaviləsi bağlanarkən Türkiyəyə əvəzsiz 10 milyon qızıl rubl məbləğində maliyyə yardımı, habelə hərbi kömək haqda razılıq əldə edildi. Moskvanın vədlərindən, köməkliyindən başqa Azərbaycan hökuməti 1921-ci ilin mayında Ankaraya 62 sistem neft göndərdi və hər ay yetim uşaq evlərinin ehtiyacı üçün 3 vaqon kerosin göndərdi və hər

ay yetim uşaq evlərinin ehtiyacı üçün 3 vaqon kerosin göndərməyi vəd etdi. 1922-ci ildə isə Batumi portu ilə 9 min tondan artıq kerosin və 350 ton benzin göndərildi. Nərimanov hər an Türkiyənin inkişafını izləyir və onun sürətli tərəqqisinə böyük qiymət verirdi. O, "Lenin və Şərq əsərində yazırdı:

"Köhnə Türkiyə böyük Avropa jandarmeriyasının çirkin şapkaları altında ölüb getdi, amma bunun yerinə tamam yeni inqilabçı-Türkiyə doğuldu və özünün son sözünü dedi: "Biz öz türk həyatımızla yaşayacağıq və bizim üzərimizdə dayə olmaq istəyənləri tamamilə rədd edirik.

Türkiyənin səfiri 1921-ci ilin martın 17-də Məmduh Şövkət bəy Atatürkün Nərimanova məktubunu təqdim etdi. Atatürk Azərbaycan hökumətindən borc pul istəyirdi. Nərimanov dərhal 1 milyon rubl dəyərində qızıl rubl göndərdi və özü də yazdı: "Paşam, qardaş-qardaşa borc verməz, əl tutar".

Öz istiqlal savaşını uğurla, böyük fədakarlıqla aparan Türkiyə ciddi maliyyə sıxıntılı keçirirdi. Doğan Avcıoğlu bu barədə yazır: "Qarabəkir Azərbaycan hökumətindən para istədi. Atatürk gözəl anlayırdı ki, Bakıda Bolşevik hökuməti var, ancaq bunu arxa plana keçirib, maliyyə sıxıntılarını aradan qaldırmaq üçün Qarabəkirə göstəriş verdi:

"Əlimizdə beş para olmadığını bilirsiniz. İndiki vaxtda elə bir qaynaq da yoxdur. Buna görə Azərbaycan hökumətindən yardım almaq gərəkdir". Bu müraciəti Türkiyənin Moskvaya gedən nümayəndə heyəti Bakıda dayanaraq Nəriman Nərimanova çatdırdı. Avcıoğlu bu müraciətə rəğmən atılan addımlardan bəhs edir: "İyulda ilk altunlar gəldi. Kazım Qarabəkir Paşa 500 kiloluq ilk parti altunun 200 kilosunu öz məsrəflərinə xərcləyir, yerdə qalanlarını Ankaraya yollayır". Bütün bu fakt-

lar onu göstərir ki, Azərbaycan istər birbaşa, istərsə də Moskva ilə birgə Türkiyəyə maddi köməklik göstərmişdir. Neft ixracıyla məşğul olan "Azərneftsindikat"ın İstanbulda, Samsunda və Trabzonda nümayəndəliyi açılmışdır. Bütün bu maddi və mənəvi köməklərin müqabilində Atatürk Türkiyəsi Sovet Rusiyası və Sovet Azərbaycanı ilə sıx əlaqələrin yaradılmasının tərəfdarı idi. Türkiyədə baş verən hər bir hadisə Nərimanovun diqqəti-mərkəzində olmuş, qardaş respublikanın uğurlarına sevinmiş, çətinliklərini öz uğursuzluğu hesab etmişdi. O, 1921-ci ilin aprelində Mustafa Kamal Paşanı "Türkiyənin istiqlaliyyəti yolunda Antanta üzərində qazanılmış böyük qələbə" münasibətilə təbrik etmişdi. 1921-ci ildə Şorq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir Paşaya hərbi qələbələrini münasibəti ilə təbrik teleqramı göndərmişdi. Türkiyə qəzetləri Nərimanovun milli lider obrazında haqqında yazılar dərc etmiş, onun türk dünyası üçün gördükləri işləri yüksək dəyərləndirmişlər. Belə qəzetlər içərisində "Vaxt", "Yeni gün" xüsusi yer tutur. Atatürk Nərimanovun siyasətini təqdir etmiş, Azərbaycan torpaqlarının bütünlüyü üçün onun rəsmi Moskvanın ermənipərəst liderləriylə mübarizəsinə dəstək vermişdir. İbrahim Əbilov Azərbaycan Xarici İşlər Komissarlığına yazdığı məktubda deyirdi ki, Mustafa Kamal Paşa Nərimanovun əvvəl Cənubi Qafqaz Federasiyasının, sonra isə SSRİ MİK-in sədri seçilməsini alqışlayır. Atatürkün tapşırığıyla Türkiyənin Xarici işlər naziri Yusif Kamal Əbilovdan xahiş edirdi ki, Nərimanov öz nüfuzundan istifadə edərək Qars müqaviləsinin respublikalar tərəfindən və ittifaq orqanlarında ratifikasiyasını təmin etsin. Deməli, Atatürk Qars müqaviləsinin dayanıqlılığını təmin etmək üçün düşünürdü. Hələ Qars müqaviləsindən öncə Moskva mü-

qaviləsi üzərində işləyən rus diplomatları Naxçıvanın statusu məsələsi üzərindən sükutla keçir, belə bir problemin mövcudluğunu sanki unudurdular. Bu mövqə erməni və rusları tamamilə qane edirdi. Çünki Naxçıvanın Ermənistanı verilməsi haqqında Nərimanovun "1 dekabr bəyanatı" ortadan qaldırılmamışdı. Moskvada danışıqlar masası arxasında dayanan türk diplomatları isə susmaq fikrində deyildi. Təkidli tələblərdən sonra Naxçıvanın taleyi türklərin vasitəçiliyi, prinsipial mövqeyilə həllini tapdı. Nərimanov danışıqların gedişi ərafəsində Behbud bəy Şahtaxtinski təlimatlandırır və tövsiyə edirdi ki, "hər kiçik məsələyə görə türk nümayəndə heyətinin" əleyhinə getməsin. Behbud bəy Şahtaxtinski Mirzə Davud Hüseynova göndərdiyi məktubda yazırdı: "Mənim orada görəcəyim bir iş yoxdur. Hər bir xırda məsələyə görə türklərin əleyhinə getməyimiz bizə sərf etmir, çünki onlara mənim böyük təsirim var. Məni Azərbaycanda həyata keçirilməsi gözlənilən bir çox kombinasiyalar gözləyir. Əgər mən konfransda Azərbaycana dəxli olmayan məsələlərdə türklərin əleyhinə çıxsam, bütün bu imkanlardan məhrum olaram". Behbud bəy Şahtaxtinski gürcülərin türk nümayəndə heyəti qarşısında mühüm məsələ kimi qoyduqları Batumun taleyi və ermənilərin Gümrü problemini nəzərdə tutaraq, bütün bunları Azərbaycana dəxli olmayan məsələlər adlandırır. Kazım Qarabəkir Paşanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Cənubi Qafqaz respublikalarının hər biri ilə ayrıca müqavilə bağlamasını Mustafa Kamal Paşanın ciddi tapşırığı olduğunu söyləsə də, Rusiya tərəfi bu təklifi qəbul etmək istəməirdi. Burada fikir ayrılıqları yarananda, mövqələrin uzlaşdırılması Behbud bəy Şahtaxtinski həyata keçirdi. Qarsda vahid müqavilə hazırlanmasına, bu sənəddə

hər bir respublika üçün ayrıca fəsilərin olmamasını Azərbaycan Respublikası adından təklif etdi. Azərbaycan səlahiyyətli-sinin bu təklifini Kazım Qarabəkir Paşa qəbul etdi və konfrans işini davam etdirməli oldu. Azərbaycan və Ankara hökuməti üçün ən mühüm strateji məsələlərdən biri Naxçıvanın statusuyla bağlıydı və bu məsələdə qardaş cümhuriyyətlərin fikri yekdil idi. Türk diplomatiyası müqavilənin sürətləndirilməsinin vacibliyini Nərimanov Nərimanova çatdırmağı İbrahim Əbilovdan xahiş etdi. Nərimanov Türkiyə Böyük Millət Məclisinin 1922-ci il martın 17-də qəbul etdiyi müqaviləni 14 gün öncə martın 3-də ratifikasiya etmişdi. "Qars müqaviləsi"nin beşinci maddəsinə görə, üç Güney Qafqaz Respublikası və Türkiyə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasını və idarəçiliyinin başqa üçüncü dövlətə verilməməsinə təsdiqlədi. Bu müqavilə qismən də olsa Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorudu və Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə aydınlıq gətirdi. Nəriman Nərimanov I Ümumazərbaycan qurultayında çıxışında deyirdi: "Sovet Rusiyası və Türkiyə ilə müqaviləyə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında müstəqil respublika elan olunur. Orada bizim nümayəndəmiz olacaqdır və biz bütün işlərdə Naxçıvana xidmət edəcəyik". Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında türk mövqeyi, ağır maliyyə sarsıntıları keçirən Türkiyəyə yardım etmək siyasəti özünü həmişə aydın şəkildə göstərmişdi. Özü də bu mövqə bolşevik sistemi daxilində Türkiyəyə münasibətin ziddiyyətli xarakter daşdığı dövərdə ortaya çıxmışdı. Nərimanovun Türkiyə siyasəti hakim partiya rəhbərləri ilə onun arasında ixtilaf-ların yaranmasına təsir edən amillərdən biri olmuşdur. Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq o, bu mövqedən geri çəkilməmişdir.

Nərimanovun Atatürkə olan sevgisini təsdiqləyən faktlardan biri də 13 iyul 1923-cü ildə Bakıda partiya fəallarının yığıncağının stenoqramıdır. AKPMK katibi L.Mirzoyanın sədrlik etdiyi, Moskva nümayəndəsi Yaroslavskinin qatıldığı iclasda Nərimanovun Stalinə göndərdiyi məktub müzakirə edilir. Yaroslavski öncə Mirsultan Qalibevin millətçilik fəaliyyətindən, Türkiyəyə məhəbbətindən danışır. Serqo Orconikidze isə yərindən replika verir ki, bütün müsəlman bölgələrində Türkiyə agentləri var və onlara qarşı amansız mübarizə aparılmalıdır. Serqo replikasını inkişaf etdirərək üzünü Nərimanova tutur: "Düzdür, Türkiyə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına imkan verib. Lakin Azərbaycan seminaristləri yaxalarında Leninin və ya sənin deyil, Mustafa Kamalın nişanını daşıyır". Türkiyəyə sevginin, türk milliyyətçiliyinin sovet sisteminə qarşı zərəmindən uzun-uzun danışıldıqdan sonra Nərimanovun məktubu müzakirəyə çıxarılır. Heydər Qarayevin xüsusilə canfəşanlıq etdiyi bu toplantıda Nərimanovun partiyadan kənarlaşdırılması tələb olunur. Bu dəm ayağa qalxan Serqo Orconikidze deyir: "Mən bir neçə dəfə bu tribunadan belə bir sarsaq işin, Bakı təşkilatı ilə Nərimanov və onun qrupunun işinin həll edilməsinə qarışmışam. Bu gün biz həddən artıq məsuliyyət daşıyıraq. Bizim yüksəltdiyimiz adam, partiyanın yüksəltdiyi adam bir qəpiklik dəyəri olmayan maruzə ilə çıxış edir, hamını, o cümlədən mənə çirkəbə bulayır. Halbuki mən həyatımda belə ittihama rast gəlməmişəm, mən türk xalqını yox etməkdə ittiham olunuram, guya məsul işçilərin çoxu milli mübarizə aparır, türk xalqını sıxışdırır". Orconikidze bu çıxışında Nərimanovun məlum məktubundakı statistik göstəricilərə, Bakının rəhbər strukturlarında əyləşənlərin milli mənsubiyyəti

barəsindəki rəqəmlərə toxunmur. Çünki rəhbər işçilər arasında çoxluq rus və ermənilərə aid idi, türklərin Leninin vəd etdiyi "müstəqil Azərbaycanda" azlıqda qalmasını Nərimanov "türklərə qarşı aparılan aksiya" hesab edirdi. Bu işdə Orconikidzeni, Mirzoyanı ittihamlayırdı. Orconikidzenin Bakını erməniləşdirmək, ruslaşdırmaq siyasətinin ağır fəsadlar törədəcəyini açıqca söylədiyinə görə "millətçilikdə" günahlandırılan Nərimanov az sonra Azərbaycandan kənarlaşdırıldı.

Nərimanovun türkçülük mövqeyində önəmli fəaliyyətinin bir hissəsini müxtəlif ölkələrdə yaşayan türk alimlərinin səylərinin cəmləndirilməsi, əlaqələndirilməsi və əməkdaşlığının qurulması tutmuşdur. Türkoloji qurultay ideyası Nərimanovə məxsus olmuşdur. 1922-ci il dekabrın 3-də Zaqafqaziya hökumətinin başçısı olaraq Nərimanov Tiflisdə Türk Dram Cəmiyyəti teatrındakı çıxışında deyirdi: "Türk aləmində böyük tərəqqi meydana gətirmək üçün İran, Türkiyə və cəmi türkcə danışan tayfaların bir konfransı fikri bizdə çoxdan bəri vardır və biz buna çalışmalıyıq. Fəqət konfransdan qabaq biz istədik ki, yəni türk əlifbası (qrafikası) ilə nəşr edilmiş balaca kitabçalar olsun və biz onları material olaraq konfransda göstərək". Türkoloji Qurultay ideyası onun ölümündən 1 il sonra, 1926-cı ildə həyata keçirildi. Türk dünyası üçün vahid əlifba islahatının həyata keçirilməsi ideyası Nərimanovu Azərbaycana rəhbərliyə gəlişi anından düşündürürdü. O, bu arzusunu Moskvaya danışqlara yollanan Türkiyə nümayəndə heyətinin üzvü Rza Nura da bildirmişdi.

Türkiyə araşdırmaçısı Hüseyin bəy Adıgözəl Nərimanovun Türkiyənin milli istiqlalına göstərmiş olduğu maddi-mənəvi dəstəyi xatırlayaraq yazır: "Baxmayaraq ki, Nərimanovə kom-

munist kimi yanaşırlar, biz onun siyasi yönümünü yox, türk dünyasına vermiş olduğu xeyiri, göstərmiş olduğu xidməti qiymətləndirməliyik. İstiqlal savaşı Nərimanovun etmiş olduğu köməkliliyin nəticəsində uğurla nəticələndi". Araşdırmaçının bu qənaətini bölüşməmək olmur. Nərimanovun Türkiyə siyasəti və türkçülük mövqeyi dostluq, qardaşlıq və həmrəylik şüarlarıyla səciyyələnir. O, hələ hakimiyyətə gəlməmişdən öncə milli düşüncəni, türk həmrəyliyini təbliğ etmiş, eyni tarixə, mədəniyyətə malik olan xalqların birliyinə çalışmışdır. Hələ 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə istəklərini pisləmiş, Nargin adasında saxlanılan türk hərbi əsirlərinə tibbi və mənəvi yardım etmiş, türk ordusunun Bakını tərk etməsini pisləmiş, türkoloji qurultay ideyasının müəllifi olmuşdur. Atatürkün Sovetlər İttifaqına, xüsusən bu ittifaqın bir üzvü olan Sovet Azərbaycanına münasibəti, yeritdiyi siyasət tarixi reallığa əsaslanırdı. Onun Sovet İttifaqı tərkibində yaşayan türkdilli xalqların gələcək taleyinə aid siyasəti də, fikri də uzaqgörənliyi ilə seçilir. Nərimanov Mustafa Kamal Paşaya müraciətində iki xalq arasında münasibəti "qardaşlıq silahı ilə silahlanmaq" kimi dəyərləndirərək, 1920-ci il aprel ayında Bakıda həbs olunan türk əsgər və zabıtları azad etmişdir. Azərbaycanın maraqlarını Kamal Türkiyəsi ilə sıx əlaqədə görmüş Nərimanov bu birgə maraqları Sovet Rusiyası ilə əlaqələndirmiş, Rusiyanın Türkiyə siyasətinə müsbət istiqamət vermişdir. Rusiya Azərbaycanda saxlanılan ingilis və fransız əsirlərini Böyük Britaniyanın nəzarəti altında olan öz vətəndaşlarına dəyişmək istədikdə Nərimanov onların Malta adasında əsir saxlanılan türk ziyalı və siyasi xadimlərinə dəyişdirilməsini təkid etmiş və buna nail olmuşdur.

Bütün bunlara rəğmən Nərimanov bir türk olaraq heç vaxt milli maraqların müdafiəsindən geri çəkilməmiş, uzun mübarizə yolu keçmişdir. Bu siyasət adamının türk dünyasına vermiş olduğu töhfələr heç vaxt unudulmamalıdır.

Ərazi siyasəti və səhvlər

“Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru olmazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi”.

Nərimanov Azərbaycana elə bir dövrdə rəhbərlik etmişdi ki, qismətinə taleyüklü problemlərin kompromis həlli kimi ağır vəzifə düşmüşdür. Belə bir missiyanı həyata keçirmiş şəxsiyyətlər, dövlət xadimləri heç də həmişə müasirləri və sonrakı nəsillər tərəfindən düzgün qiymətləndiriləcəklərinə ümidvar ola bilməzlər. Təəccüblü deyildir ki, Nərimanov həm sağlığında, həm də ölümündən sonra ən yüksək təriflərin, gah da amansız təqiblərin obyektinə olub. “Biz, əlbəttə bilirdik ki, bal ayından sonra qanlı ay gələcəkdir” söyləyən Nərimanov Azərbaycanda hakimiyyət başına gətirildikdən sonra rus ordusunun törədiklərinə xalqın müqavimət göstərüb ixtişaşlar yaradacağını, mübahisəli ərazilər hesab olunan torpaqların müzakirəsinin fəsadlar törədəcəyini bəri başdan bilirdi. Çünki doktor xalqın mental xüsusiyyətlərini, siyasi vəziyyətini, qonşu dövlətlərlə münasibətlərini, milli qüvvələrin təsirini gözəl saf-çürük edirdi. Ona görə də Həştərxanda “Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik” əsərini yazmışdı. Nərimanovun ərazi siyasəti, bu siyasətdən doğan səhvlər, tarixi reallıqlar, mərkəzin məkrli oyunları,

Azərbaycanın Gürcüstan və Ermənistanla olan münaqişəli vəziyyəti tarixçilər tərəfindən müxtəlif yöndə, prizmalarda tədqiq olunub. Bəzi tarixçilər onu Azərbaycan torpaqlarını qonşulara bağışlayan, səbatsız, heç bir siyasi iradəyə malik olmayan şəxsiyyət kimi səciyyələndirmiş, digərləri isə tarixi reallıqlardan, yaranmış beynəlxalq siyasi şəraitdən doğaraq atılmış addımların təzahürü hesab edərək Nərimanovun reputasiyasına çalışmışlar. Əslində Nərimanovun ərazi siyasətini düzgün dərk etmək və səhvlərin nədən yaranmasını qiymətləndirməkdən ötrü XX əsrin əvvəllərini, xalqımızın payına düşmüş tarixi kətlizimləri öyrənmək vacibdir. Tarixi fakt və sənədlərdən bəllidir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Cənubi Qafqazda yerləşmiş ingilis hərbi komandanlığı 1919-cu ilin aprel ayında Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasını ləğv etmiş və zorla bu ərazini daşnak Ermənistanın tərkibinə qatmışdır. Buna cavab olaraq 1919-cu il aprel ayının 30-da AXC-nin xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov Cənubi Qafqazda Britaniya silahlı qüvvələrinin komandanı, general Koriyə etiraz məktubu göndərmişdir. Bu məktubda göstərilirdi ki, Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz və Sürməli rayonlarının sizin tərəfinizdən Ermənistanə verilməsi düzgün addım deyil. Çünki milli hökumət göstərilən əraziləri həmişə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab etmişdir. General Kori bu qərarı qəbul edərkən Qarabağın Azərbaycan hökumətinə verildiyini bəyan etsə də, yuxarıdakı adıçəkilən əraziləri ermənilərin təkidilə onlara “bağışlamaq” siyasətini həyata keçirmişdi. Azərbaycan tərəfinin etirazlarına baxmayaraq erməni silahlı birləşmələri 1919-cu il mayın 3-də ingilis silahlı qüvvələrinin tərkibində Azərbaycanın adıçəkilən rayonlarının işğalına başlamışdılar. Ermənilərin bu hərbi aksi-

yası milli hökumətdə ciddi narazılıq doğurdu və Fətəli Xan Xoyski müttəfiq qoşunların Tiflisdəki komandanı Tomsonla görüşərək bu ərazi təyinatına etiraz edərək, ingilis hərbi komandanlığının mövqeyinə aydınlıq tələb etdi. General Tomson bildirdi: “Naxçıvan rayonunun idarə edilməsi ermənilərə müvəqqəti verilmişdir. Nəcə ki, Qarabağ Azərbaycana müvəqqəti verildi ki kimi”. Tomsonun vermiş olduğu bu bəyanata Xoyski kəskin münasibət bildirmişdi: “Naxçıvan rayonuna münasibətdə qəbul edilmiş qərar düzgün deyil və ədalətsizdir, çünki əsasən əhalisi müsəlmanlardan ibarət olan bu rayon yaranmış vəziyyətlə heç vaxt barışa bilməyəcəkdir”. İngilis qoşunları komandanı öz qərarına yenidən baxmağı vəd etsə də, bu məsələdə ermənilər sərt mövqə nümayiş etdirirdilər. Görünür, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İrəvanı ermənilərin elan etdikləri respublikaya paytaxt vermələri onları şirnikləndirmişdi. Ona görə ermənilər AXC ilə oyun oynamağı üstün tutaraq ərazi mübahisələri məsələsinin hüquqi həllini təxirə salırdılar. İngilislərin mövqeyi Azərbaycan hökumətində mənfi reaksiya doğurmuş, Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan Topçubaşova bu barədə məlumat çatdırmışdılar və sonuncu da bu barədə müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə memorandum göndərmişdir. Memorandumda deyilirdi: “Baxmayaraq ki, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və yeni Bəyazıt nahiyəsinin bir hissəsi Azərbaycanın sözsüz ayrılmaz hissəsidir, müttəfiq komandanlığın razılığı ilə Ermənistan Respublikasının hakimiyyət orqanlarına verilmişdir. Halbuki yerli əhali buna inadlı müqavimət göstərir və bunu arzulamırlar. Azərbaycan milli hökumətinin bütün səyləri uğursuzluğa düşər oldu, güclü siyasi xadimlərin olma-

sına baxmayaraq onların ərazi bütövlüyünü saxlamaq cəhdləri səmərə vermədi. Naxçıvan və Zəngəzuru Ermənistanı verən, Qarabağı isə Azərbaycanın tərkibində saxlayan ingilis qoşunları 1919-cu ilin avqustun 23-də Azərbaycanı tərk etmiş, beləliklə özümdən sonra həlli müşkülə çevrilən xeyli problemlər qoymuşdu. Həmin problemləri isə Nəriman Nərimanov həll etməli idi. Beləliklə, Nərimanov 1920-ci il aprel ayının 28-də qiyabi surətdə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri seçilərək, mayın 16-da Bakıya gəlmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları üstündə aparılan hərbi əməliyyatlar, Rusiyanın siyasətindəki təzadlı gedişlər əhaliyə qaçqınlıq, səfalət, yurd itkisi bəxş etdi. Azərbaycan SSRİ-nin Ermənistanla münasibətində Rusiyanın mövqeyi ilk mərhələdə ikincini tabe etmək üçün birincini dəstəkləmək, ikincinin çıxılmaz vəziyyətində birincinin torpağını onlara hədiyyə etməklə şimikləndirib, sovetləşməni tətbiq etmək idi. M.Ə.Rəsulzadə Rusiyanın mövqeyinə belə qiymət verirdi: "Həqiqətən də bir qəzanın ermənidəmi, yoxsa türkdəmi qalmasının nə əhəmiyyəti ola bilirdi!.. Yetiştir ki, bunların həpsi Rusiyada olsun və ortadakı ixtilafı həll edilsin". Azərbaycandan öz qoşunlarını çıxarmış İngiltərə hökumətinin Ermənistanı silah və döyüş sursatı hazırlayıb göndərmək haqqında qərarından sonra Leninə teleqram göndərmiş Orconikidze çıxış yolunu Qarabağ və Naxçıvandan Azərbaycan hərbi hissələrini çıxardıb, yerinə XI Ordu qüvvələrini daxil etməkdə görürdü. Rusiyanın ərazi konfliktlərinə bu cür yanaşması Azərbaycan Sovet hökumətinə, onun rəhbəri Nərimanovun nüfuzuna sarsıdıcı zərbə vururdu. Necə ki, Mikoyan Nərimanov Azərbaycana İnqilab Komitəsi sədri seçi-

ləndə söyləmişdi. "Biz Nərimanovu elə əhatə edəcəyik ki, o öz nüfuzundan faydalana bilməsin". Nərimanov bu qeyri-mütlənasib vəziyyətdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda geniş fəaliyyətə başlayır və bütün söyləmələri Naxçıvan və Zəngəzur məsələsinə yenidən baxılmağa yönəltdi. Bu məsələdə o, Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerinlə toqquşur. Çünki Çiçerin ərazi mübahisələri məsələsində ermənilərin tərəfində idi. 1920-ci il iyulun 29-da Çiçerin Leninə məktub göndərir: "Azərbaycan hökuməti Naxçıvan, Ordubad və Culfa ilə yanaşı Qarabağ, Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz nahiyələrinə də iddialarından əl çəkmirlər. Bu yerlərin əksəriyyəti əslində Ermənistan Respublikasının əlindədir". Buna cavab olaraq Nərimanov da Leninə məktub göndərərək Çiçerinin mövqeyini mühakimə edərək bildirir ki, "Yoldaş Çiçerin mərkəzin siyasətinə tabe olmaqdan danışıq, lakin eyni zamanda mərkəz bizim fikirləri nəzərə almır. Elə həmin mərkəz bizi şirna olmağa vadar edir". Orconikidze və Çiçerin mövqeyi, problemin qoyuluşu ermənilərin şortlarından doğurdu: "Azərbaycan Şərur-Dərələyəz qəzasından və Naxçıvan rayonundan imtina edərsə, erməni nümayəndə heyəti Qarabağ və Zəngəzuru dərhal Azərbaycana birləşdirməyə razı olacaqlar". Qalır ki Nərimanovun razılığı. Orconikidze bu məsələnin müsbət həll olunacağına inanır və Çiçerinə vəd edirdi: "Mənim fikrim belədir, Qarabağ və Zəngəzur təcili Azərbaycana birləşdirilməlidir. Mən Azərbaycanı məcbur edəmə, bu vilayətlərə muxtariyyət versin, lakin bu, Azərbaycan tərəfindən olmalıdır, amma heç bir halda müqavilədə göstərilməməlidir". Bu plan ətrafında Orconikidze Nərimanovla danışıqlar aparmışdı. Nərimanov məsələnin bu cür qoyuluşuyla razılığa da "Naxçıvan,

Şəhur-Dərələyəz, Ordubad, Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycanın mübahisəsiz hissələridir” cavabını vermişdi. Mərkəzin bu cür mövqeyindən narahatlıq keçirən Nərimanov ümidini Leninə bağlayır, ona davamlı etiraz dolu məktublar göndərirdi: “Mən demək istərdim ki, mərkəz bu müsəlmanlara necə baxır və belə mühüm məsələləri bizsiz necə həll edə bilər. Mən açığımı deyəcəyəm, mərkəz Qarabağ və s. haqqında qərarları ilə bizim silahımızı əlimizdən aldı, hər zaman müsəlman kommunistlərin Azərbaycanı Rusiyaya satdığını söyləyən Müsavat provakasiyasını gücləndirdi, əsaslandırdı”. 1920-ci il avqustun 20-də RSFSR ilə daşnak Ermənistanı arasında müqavilə bağlanıb və ona əsasən Sovet Rusiyası Ermənistanın müstəqilliyini tanıyır. Bu müqavilədə Naxçıvan Ermənistanın ərazisi, Zəngəzur və Qarabağ isə mübahisəli ərazilər elan edilərək, oraya rus qoşunları yeridilir. Bununla bağlı Nərimanov Lenin və Çiçerinin adına teleqram göndərərək Naxçıvanın Ermənistanə verilməsinə etiraz edir: “Naxçıvan vilayətinin əhalisi öz vətənlərində Sovet quruluşunu təbiiq etmiş, kommunistlərin simasında öz xilaskarlarını görürdü, ağıllarına belə gətirmirdilər ki, Sovet Rusiyası özbaşına, bütün əhəlinin iradəsi əleyhinə bu diyarı daşnaklara verir”. Əvvəlki məktubları, etirazları kimi Nərimanovun bu sorusuna, tələbinə də cavab verilmədi. Belə olduğu təqdirdə Nərimanov Azərbaycanın geri çağırılmasını, yəni mərkəzdən ayrılacağı kimi kəskin tələblər səsləndirməyə başladı: “Mən qətiyyətlə deyirəm, əgər siz bizim gətirdiyimiz dəlillərə diqqət yetirməsəniz, mərkəz qarşısında geri çağırılmamız haqda məsələ qoyulmalı olacaşıq. Qoy o vaxt bizim yerimizə tarixən dolaşıq milli məsələləri bu cür asanlıqla həll edənlər gəlsinlər”. 1920-ci ilin noyabrın 29-da Ermənistanda

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra vəziyyət getdikcə pisləşməyə, Azərbaycan torpaqlarının danışıqlar predmetinə çevrilməsinə başlandı. Beləliklə, Nərimanovun siyasi törcümeyihəsinə kölgə salan, aylarla etdiyi ardıcıl mübarizəsini heç endirən noyabr iclaslarının ərazi təyinatlı qərarları torpaq itkisi ilə nəticələndi: “Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanə keçir, Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verilir”. Hökumət başçısı simasında üzərinə qoyulmuş rolunu Nərimanov səhəri gün, yəni dekabrın 1-də ifa etdi və bu bədnam bəyanat tarixə “Nərimanov bəyanatı” kimi düşdü. Həcmcə böyük olmayan bu bəyanatın nə şövqülü inqilabi məzmunu, nə də Ermənistanla Sovet qardaşlığı torpaq itkisi qarşılığında əhəmiyyət daşımadı. Naxçıvan və Zəngəzur qəzalalarının Sovet Ermənistanına verilməsinə, Qarabağın öz müqəddaratını təyin etmək vəzifələrinin əməkçi xalqın üzərinə qoyulması “Nərimanov bəyanatı”nın mürəkkəbi qurumamış vəziyyəti gərginləşdirdi. Bəyanatın ərazi ilə bağlı hissəsinin erməni mətbuatında təhrifi, Azərbaycan tərəfindən isə unudulması məsələni arxa plana keçirmək gücündə deyildi. Bəyanatın Azərbaycanda çap olunan variantında Naxçıvan sözü yoxdur, ermənilər isə paylarına Dağlıq Qarabağı da əlavə ediblər. “Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli ərazilərdən könüllü əl çəkirdi”, “Azərbaycan dünən artıq Naxçıvan-Zəngəzur və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini bəyan etdi” kimi teleqramlar Orconikidzə tərəfindən Kremlə ünvanlanırdı. Şövqlə Orconikidzə bəyan edirdi: “Yoldaş Nərimanovun çıxışı çox səciyyəvidir. O, bizə öz bəyanatını oxudu. Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ bu sözlərin məzmunundan aqah olmayan rus qulağı üçün heç nə kəsb etmir. Hansısa Zəngəzur-

məhsulsuz dağlar, taxılı yox, suyu yox. Orada heç nə yoxdur. Hansısa Naxçıvan-bataqlıq, malyariya və başqa heç nə. Hansısa Dağlıq Qarabağ. Nə var bu Dağlıq Qarabağda. Heç nə yoxdur. Və budur yoldaş Nərimanov deyir: "Onları özünüə götürün. Bu məhsulsuz torpaqları Ermənistan üçün götürün". Azərbaycanın kiçilən əraziləri təbii ki, "rus qulağı üçün" heç bir mənə kəsb etmirdi. 1905-ci ildən bəri ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı iddiaları bu torpaqlar üzərində minlərlə şəhid qanına bulaşmışdı. Bu torpaqlarda qan tökülməsinə son qoymaq süarı altında, tökülən qanlara etinasız münasibət ev yiyəsinin əleyhinə olsa belə Stalinin göstərişiyə bu addımlar atılır, məsuliyyəti isə Nərimanovun çiyinlərinə qoyulurdu. Ancaq Gümürü müqaviləsinə görə Naxçıvan, Şahtaxtı və Şərur əraziləri Türkiyə himayəsindəydi. Referendum təyin olunacaq dövrə qədər burada Türkiyə qoşunları saxlanılmaldı. Nərimanovun bu məlum bəyanatı etirazlarla qarşılır, yerlərdə aksiyalar keçirilirdi. İxtişaşlar baş verdiyindən Türkiyə qoşunlarının Naxçıvan ətrafında olmasından istifadə edən Nərimanov ərazi siyasəti məsələsində qətiyyət göstərmək istədi. Sovet Azərbaycanının Xarici işlər naziri Behbud bəy Şahtaxtinski Naxçıvana göndərüb təlimatlandırdı. Şahtaxtinski xalqın həyəcanına şərik olaraq etiraz aksiyasında söyləyirdi: "Azərbaycan sizi torpaqlarımızla birlikdə Ermənistanə satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim. Siz torpağımızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edəcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır". Atatürk və Stalinin təbirincə deyilsə, "Türk qapısı" olan Naxçıvanın əhalisi tarixdə qətiyyət göstərərək silahlı müqavimət həddinə qədər mübarizə aparıb Ermənistan idarəçiliyinə daxil olmadı.

Sovet Ermənistanının liderlərindən olan Nazaretyan "Afərin, azərbaycanlılar" məqaləsini Naxçıvanın müstəqil Sovet respublikasına göndərdi. Tezliklə Naxçıvanda keçirilən rəy sorğusu erməni siyasətinə, xülyalarına əl yeri qoymadı. Əhalinin 90 faizi Naxçıvanın Muxtar Respublika statusunda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdilər. Bu statusa hüquq qazandıracaq "Qars müqaviləsi"nin Türkiyə tərəfindən Qafqaz respublikalarının hər biriylə ayrı-ayrılıqda ikitərəfli qaydada imzalaması cəhdi gərgin proseslərə çevrildi. Və Türkiyə tərəfinin bu məsələ də ümid yeri Nərimanov idi. Türkiyə Xarici işlər naziri Yusif Kamal Azərbaycan səfiri İbrahim Əbilovdan xahiş edirdi ki, Nərimanovla əlaqə yaradıb, bu məsələyə köməklik göstərməsini ondan xahiş etsin. Bunun nəticəsində Nərimanov "Qars müqaviləsi"nin ratifikasiyasında Türkiyənin istəklərinə uyğun hərəkət etdi. Nəriman Nərimanov ərazi itkilərinə baxışını belə açıqlamışdı: "Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanım ki, Ermənistan Zəngəzuru olmazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi". Amma bu da bir faktıdır ki, "Nərimanov bəyanatı"na əsasən Zəngəzurun təxminən 4504,5 kv.m ərazisi Ermənistanə bağışlandı.

Nəriman Nərimanov və Məmməd Əmin Rəsulzadə münasibətləri

Bu iki tarixi şəxsiyyət arasında əlaqələrin hansı formada olması maraqlıdır, indi isə qədar öyrənilməmişdir. Sadəcə M.Ə.Rəsulzadə irsini araşdıran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tədqiqatçıları Nərimanovun siyasi fəaliyyətinə ideoloji rəqəbdən yanaşaraq, müəyyən anlaşılmazlığa, səhvlərə yol vermişlər.

Nərimanovşünaslar da heç bir tarixi dəlilə, faktə əsaslanmayan Azərbaycanın Müsavat dövrünə münasibətdə eyni səhvləri təkrar etmişlər. Bəs həqiqət necədir? Bu həqiqətləri arayıb ortaya çıxarmaq üçün arxiv materiallarına, dövrün mətbuat səhifələrinə, Nərimanov və Rəsulzadənin nitqlərinə, məqalələrinə nəzər yetirmək gərəkdir. Əlbəttə ki, bu iki tarixi şəxsiyyət Azərbaycanın bir-birinin əksi olan müxtəlif ideoloji sistemlərini müəyyənləşdirmiş, dövlətçilik yolu seçilmişlər. Nərimanov və Rəsulzadənin istəkləri arasındakı fərq ortaya qoymaq üçün yaranmış siyasi situasiyalar, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə münasibətləri, beynəlxalq şərait nəzərə alınmalı, qarazsiz şəkildə təhlilini tapmalıdır. Tarixi şəxsiyyətlər arasında münasibətlərə ilk dəfə mərhum professor Şamil Qurbanov toxunmuş, bəzi məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Sadəcə, Şamil müəllim məsələyə Nərimanovun siyasi nöqteyi-nəzərindən "Rəsulzadənin istədiyini biz istəmirik" cavabını əsas götür-

müş, bu şəxsiyyətlərin bir-birinə olan münasibətlərinin emosional tonunu araşdırmasına əlavə etmək istəməmişdir. Ancaq istər Nərimanov, istər Məmmədəmin Rəsulzadə öz çıxışlarında, yazılarında bir-birilərinin ünvanına çox kəskin ittihamlarda bulunmuşlar.

"Müsavat ölmüşdür, tarix onu məhvə məhkum etmişdir". Bu hökmü Nərimanov Moskvadan Bakıya dönəndən sonra "Təzə Pir" məscidinin həyatindəki görüşündə səsləndirmişdir. Həmin vaxt M.Ə.Rəsulzadənin Moskvaya Stalinin yanında çalışmasına baxmayaraq Müsavata qarşı kampaniya aparılırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti "milli burjuva hökuməti", "varlı və mülkədarların mənafələrinə xidmət edən siyasi quruluş" kimi ittihamlara hədəf olurdu. "Moskvadan Bakıya vürud edən Nəriman "Təzə Pir" meydanında xalqa xitabən söylədiyi nitqində deyirdi ki, məxsusi bir komissiyon təşkil etdik. Bu komissiyon əski hökumətin ovraqını tədqiq ediyor. Bir kaç gün sonra nəticəni elan edəcəm, o vaxt siz də görəcəksiniz ki, nə kimi xainlər sizi idarə ediyormuş". Nərimanovun "xain" adlandırdığı hökumətin başında dayanmış M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" əsərində bolşeviklərin təftişçilik işini xatırladandan sonra yazır: "Fəqət Nərimanov və yoldaşları ruslara satmadıqları bir şey buraxmadılar". Bütün bu söz atışmaları, qarşılıqlı ittihamlar Nərimanovun bolşeviklərə aldanışını anladığı 1923-cü ilədək, M.Ə.Rəsulzadənin isə ömrünün axırındak davam etmişdir.

Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətdə fərqliliklər bu iki tarixi şəxsiyyət arasında ziddiyyətlərə yol açsa da, ittihamlar heç vaxt şəxsi xarakter almamışdır. Nərimanovla Rəsulzadə eyni dövrün meydana çıxardığı millət fədailəridir. Onlar bir-bi-

rini çox yaxından tanımış, hətta bəzi tarixi mərhələlərdə eyni siyasi mövqedən çıxış etmişlər.

Hər ikisi siyasətə "Hümmət" sosial demokrat qrupundan gəlmiş, eyni mövqeni paylaşmışlar. M.Ə.Rəsulzadə "Stalinlə ixtilal xatirələri"ndə öz siyasi keçmişinin sosial demokratlara bağlılığını göstərərək, "Hümmət" in onun tərəfindən yaradılaraq, sonradan başqa həmfikirələrinə ötürdüyünü yazır. Azərbaycan Milli hökumətinin ilk milli təhlükəsizlik naziri Nağı bəy Şeyxzamanlı Türkiyədə mühacirətdə yaşadığı dönmə qələmə aldığı "Biz və ağlar" məqaləsində M.Ə.Rəsulzadəyə xitabən yazır: "Əvət, Məmmədəmin bəy əfəndi, şu siyasi səhnəyə sosial-demokrat olaraq qatılmışsınız. Və bu ideologiyandan ki, aşağı-yuxarı iyirmi yeddi ildən bəri daşıyırsınız, nə milli hökumət dövründə, nə də on dörd illik mühacirət dövründə heç bir zaman ayrılmamışsınız. Bu qayəniz və sosial demokrat məsləkiniz sizin üçün müqəddəs ola bilər". Nağı bəy Şeyxzamanlının emosiyaya qatılaraq yazmış olduğu bu fikirlər mühacirət dönməsində Müsavat Partiyası daxilində yaranan fraksiyaçılıqdan doğurdu. Ona görə də bu söylənilənlərdə Rəsulzadənin fəaliyyətinə kölgəli heç bir məqam yoxdur və ola da bilməz. Sosial-demokrat ideyası bolşevizmlə heç cür uyğun deyil və bu iki ideya arasında hardasa yaxınlaşmalar olsa belə, sosial-demokratlar nəslinin yetişməsi ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarixi reallıqlardan doğurdu.

Nəriman Nərimanovun siyasi fəaliyyətində tarixi reallıqlar daha çox özünü göstərir. Ötən əsrin əvvəllərində milli mətbuatın təşəkkülü və inkişafı bir neçə istedadlı publisistlərin yetişməsinə şərait yaratdı ki, onlardan biri M.Ə.Rəsulzadə, digəri isə Nəriman Nərimanovdur. Nərimanov Məmmədəminin rəh-

bərlik etdiyi "İrşad", "Açıq söz" qəzetlərində müntəzəm publisistik yazılarla çıxış etmiş, ölkənin problemlərinə baxışda eyni mövqə sərgiləmişlər. Onların qəzetçilik fəaliyyəti, birgə çalışmaları onu deməyə əsas verir ki, bu iki tarixi şəxsiyyət bir-birini yaxından tanımış, düşüncələrinə, məfkurəsinə bələd olmuşlar.

Bəzi tarixi sənəd və faktlardan bəlli olur ki, Nərimanovun siyasi fəaliyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibəti xüsusi yer tutur. Sovet dövrünün tarixçiləri guya Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı ardıcıl mübarizə aparması haqda yazdıqları heç bir dəlilə əsaslanmır. Nərimanov Milli hökumət dönməsində Azərbaycanda yaranmış vəziyyət barədə baş nazir Nəsim bəy Yusubbəyliyə açıq məktub ünvanlamış, fikirlərini açıq şəkildə bildirmişdir. Bu məktubla yanaşı bir-iki məqalədən başqa milli hökumət barədə tənqidi fikirlər səsləndirməmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yıxılmasını, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin səbəblərini Nərimanovun fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək tarixi gerçəkliklərə uyğun deyil.

Nərimanovun AXCP-yə münasibətini, Həştərxanda olarkən hazırladığı "Qafqazın işğalına baxış" məruzəsində öyrənmək olar. Nərimanov sözügedən məruzədə deyirdi: "Əgər 1918-ci ilin sentyabrında, yaxud oktyabrında mənə desəydilər ki, fəaliyyət dairənizi genişləndirin, bu nə mənəvi, nə hüquqi, nə də siyasi nöqtəyi-nəzərdən məqsədəuyğun deyildi. Gərək etiraf edəək ki, bizim Qafqazdan getməyimiz heç kimdə heyiflənmə hissi doğurmadı. Çünki bu yerli əhalinin milli-tarixi düşüncələrini, sosial-məişət ənənəsini, mənəvi tələblərini nəzərə al-

madan bir siyasət həyata keçirirdi”.

Nərimanovun yazdığı kimi, “yerli əhalinin milli-tarixi düşüncələrini, sosial-məişət ənənəsini, mənəvi tələbləri”ni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nəzərə aldıqdan, xalqın istəklərinə, istiqlal düşüncələrinə uyğun siyasət həyata keçirdiyindən sosialistlər heç bir dəstəyə malik deyildilər. “Mən bu vəziyyəti o zamanlar da açıqlayırdım, amma mənim sözlərimə baxan olmadı. Mən o zamanlar tam inandım ki, Bakıdakı Sovet hakimiyyəti daşnakların əlindədir”. Bunu da Nəriman Nərimanov söyləyirdi.

1920-ci ildə Azərbaycan parlamenti hakimiyyəti müsəlman kommunistlərə təhvil verdikdən sonra repressiya dalğası başladı. XI Qızıl Ordunun başında dayanan Pankratov Müsavat liderinin oradan götürülməsi əmrini vermişdir. Əvvəl Lahıçda gizlənən, sonra isə Tiflisə gəlmək istəyən M.Ə.Rəsulzadə həbsdə olarkən təsadüfən əlinə düşən qəzetdəki bir məqaləni “Stalinlə itxtilat xətiyə”lərində qələmə alaraq yazırdı: “Azərbaycan Sovet hökumətinin sədri doktor Nəriman Nərimanovun imzası ilə ilk səhifədə rəsmi bir məlumat vardı. Məlumatın xatirində qalan mətnini burada nəql edirəm: “M.Ə.Rəsulzadəni vilayətlərdə hər cür təhlükədən qorumaq məqsədilə Sovet hökuməti onun paytaxta gətirilməsinə qərar vermişdir. Burada isə həyatı əmnyyət altındadır, əhalinin bu xüsusda əmin olmasını və həyəcana düşməməsini tövsiyə edirik”.

M.Ə.Rəsulzadəni qorumaq bəhanəsiylə ümumi fikir azdırılma da, onun dərhal güllələnməməsinin səbəbləri vardı. İran inqilab hökumətinin görkəmli liderlərindən olan Heydər xan Əmioğlu Sovet Azərbaycanının əksər nüfuzlu şəxsləriylə əlaqə yaradaraq “Məmməd Əminin başından bir tük əskik olma-

malıdır” mesajını ünvanlamışdı. Bir müddətdən sonra Bakıya gələn Stalin yalnız Nərimanova bildirir ki, həbsxanaya gedib, Rəsulzadə ilə görüşmüş, “burdakı kommunistlər sizdən qorxurlar, bir qismi sizin öldürülməyinizi, bir qism isə həbsdə qalmağınızı istəyirlər” söyləmişdi. Aralarında olan razılışmaya uyğun Müsavat lideri Stalinlə birgə Moskvaya yollanmış, bir müddət Kremldə çalışdıqdan sonra xaricə mühacirət etmişdi.

Rəsulzadə “Stalinlə itxtilat xətiyələrində” yazır ki, Stalinin məqsədi onunla Nərimanov şəxsiyyətini üz-üzə qoymaq, bu kəskin münasibətlərdən öz missiyası üçün istifadə etmək olub. Rəsulzadə adı çəkilən xatirətində Nərimanovun hakimiyyət imkanlarına da yer ayırır. Belə ki, “Osoba otdel” Nərimanovun sərəncamına əhəmiyyət verməmiş, Rəsulzadə ilə Lahıçda həbs olunan Abbasqulu Kazımzadə məhbəsdən buraxılmamışdı.

Nərimanovun “biz onun da həbsdən azad olunmasını demişdik” sözlərinə Rəsulzadə belə cavab vermişdi: “Ola bilsin ki, demişdiniz, amma olan oldu, icazə vermədilər”.

Bu iki böyük şəxsiyyət ideya və məzmunca müxtəlif dövlət quruluşlarının məsləkdaşları kimi Azərbaycan tarixində öz missiyalarını yerinə yetirmişlər. Hər ikisinin amalı Azərbaycana xidmət olub, hər ikisi milli Azərbaycan uğrunda çalışıblar. M.Ə.Rəsulzadə və onun müstəqil Azərbaycan tərəfdarları sözdən realığa çevirdikləri respublikanı Nəriman Nərimanovun sosialistlərinə təhvil verirkən, bu müstəqilliyin davamı olacağına inanırdılar. Ancaq inamları, istəkləri daşa toxundu. Nəriman Nərimanovda AXC-nin yürütdüyü müstəqillik siyasətini davam etdirmək, “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” yaratmaq istəyirdi. Onun da bu istəkləri alınmadı. Təzyiqlər, təhdidlər

aram vermədi. Açıq mübarizə taktikasına sadıq olan Nəriman Kremenlin vəcrələrində məhv edildi. Qətlindən sonra belə мил-lətçilikdə günahlandırıldı, adı yasaqlandı.

Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu bu iki şəxsiyyət döv-lətçilik tariximizin silinməz səhifələrini yazdıqlarından, hər ikisi diqqətlə öyrənilməli, fəaliyyətləri araşdırılmalı, tədqiq olunmalıdır. Onları bir-birinə qarşı qoymaq ən azı günahdır. Çünki bu şəxsiyyətlər tarixin amansız məqamlarında milli Azərbaycan davası aparmış kişilərdir.

Nərimanovun formalaşdırdığı qrup və onun iflası

Həştərxandan Bakıya Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri kimi dönən Nərimanov hakimiyyətə gələndə zaman mütəlaqi-hakim deyildi və əslində o, artıq bir necə güc mərkəzi kimi formalaşmış qruplarla savaşmalı idi. Bakıda və əyalətlərdə baş verən hadisələrə təsir imkanlarını əlində saxlayan qrupların məqsədi Nərimanovu öz tərəflərinə çəkmək, istədikləri istiqamətdə fəaliyyətə sövq etmək idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən sonra milli lider obrazında görünüb xalqın maraqları naminə fəaliyyət göstərmək, bununla da cəmiyyətdə ziyalı, ağısaqqal obrazını qoruyub saxlamaq Nərimanov üçün asan deyildi.

Moskvanın mərkəzi orqanları (Stalin, Çiçerin, Yaroslavski), Kommunist Partiyasının Zaqafqaziya komitəsi (Serqo Orconikidze), Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Bakı şəhər Partiya komitələri (Sergey Kirov, Lominadze, Stasova, Levon Mirzoyan) müxtəlif qrupları təmsil edir, bu qruplar isə birbaşa Stalinə daha yaxın olmaq üçün mübarizə aparırdılar.

Pankratovun rəhbərliyi ilə XI Qızıl Ordu əndazəyə sığmayan tərzdə ölkədə qanunsuzluqla məşğul olur. milli burjuə nümayəndələrinə qarşı müharibə adı altında sadə insanları incidir, evləri talan edirdilər. Nərimanovun Bakıya dönəndən sonra atdığı ilk siyasi addım XI Qızıl Ordunun bu qanunsuzluqla-

rının qarşısının alınması odu. Bu çoxsaylı qruplara qarşı tək mübarizə aparmaq çətin olduğu üçün Nərimanov özünə yaxın olan milliyətçə türk kommunistlərini bir araya gətirib, dövlət və partiya idarəçiliyinə cəlb edərək, belə demək mümkünsə, bir qrup formalaşdırdı. Əslində bundan başqa çıxış yolu da yox idi. Məmməd Səid Ordubadi “Nərimançılıq” xatirəsində belə bir “milliyətçi qrupun varlığından hər kəsin xəbəri var idi” deyə yazır.

Bu qrupa Dadaş Bünyadzadə, İ.İsrafilbəyov, Tağı Şahbazi Simurq, Həmid Sultanov, Qədirlı kimi milli təmayülçü kommunistlər daxil idilər. Azərbaycanlı kommunistlərdən Mirzə Davud Hüseynov, Əliheydər Qarayev və Pankratov, Orconikidze, Mirzoyan kimi müxtəlif qruplar da anti-Nəriman siyasəti həyata keçirirdilər. Onlar Nərimanovun qeyri-millətlərin, ələlxüsus erməni və yəhudilərin vəzifələrə çəkilməsinin əleyhinə addımlarını millətçilik kimi qiymətləndirir, Stalinə məlumatlar ötürürdülər. “Nərimançılıq” məhz belə bir vəziyyətdə ortaya çıxmışdı. Nə idi “Nərimançılıq”? Nərimanov siyasətinin əsas mahiyyəti azərbaycanlı fəhlələrin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq, cəmiyyətin müxtəlif sahələri üçün milli kadrlar hazırlamaq, Bakının erməniləşdirilməsinin qarşısını almaq idi. Bu fəaliyyət mərkəzin və ermənilərin planlarını pozduğundan Nərimanovun siyasətini kommunizmin “Beynəlmiləlçi”liyinə zidd addım kimi qiymətləndirib, onu hər vəchlə zəiflətmək yolu tuturdular. Bununla da onu Kommunist Partiyasının işlərinə yön verməkdən, istiqamətləndirməkdən uzaqlaşdırırdılar. 1923-cü ilin aprelində gerçəkləşən Rusiya Kommunist Bolşeviklər Partiyasının XII qurultayına onu yox, sırası kommunist Yusif Qasımovu nümayəndə seçmişdilər. Bu həmin dövr idi

ki, Nərimanov həm mərkəzlə, həm də yerlərdəki “sol”larla döyüş savaşına çıxıb Stalinə məxfi qrifli irihəcmli məktub göndərərək, “Azərbaycanı simasızlaşdırana qarşı” mübarizədə ona dəstək verilmədiyini bəyan edirdi. “Nərimançılıq” belə ağır siyasi döyüşlərin gətirdiyi bir mərhələdə meydana gəldi. “Nərimançılıq” sovet diktaturası formalaşdıran Rusiya kommunistlərinin Şərq, türk cümhuriyyətlərində yeritdikləri siyasətin əleyhinə olaraq müxalifətçi baxışların fonunda formalaşmış, özündə yeni siyasi elementlər daşıyan baxışlar sistemi idi.

Məşhur tatar kommunisti, Stalinin Şərq məsələləri üzrə müavini işləmiş Mirsultan Qaliyev cənnət türk cümhuriyyətlərinə münasibətdə bu mövqeyi dəstəkləyirdi. “Rus burjuaziya-sının rus proletariati ilə əvəzlənməsi Şərq insanının kədərini azaltmaz” söyləyən Mirsultan Qaliyev də Nərimanovla birgə sosializmi islamla bir arada götürür, bolşeviklərin xalqın dini inanclarına qarşı əl uzatmasını korafəhmlik, təhlükəli hal sayırdı.

Nərimanov Şərqdə kommunizmi islamın təhlükəli üsullarla aradan qaldırmasının mümkünsüzlüyünü vurğulayırdı. Onu bu düşüncəsinə görə millətçiliklə yanaşı, milli burjuanın qorunub saxlanmasında səy göstərən panislamist provakator adlandırıldılar.

“Zənn edirəm ki, mənim Nəriman haqqında xatirələrim Nərimançılığın nə olması barədə zəngin bir materialdır ki, bu material Azərbaycan tarixini yazanlar üçün də qiymətli dir”. Bu sətirlərin müəllifi Azərbaycan tarixinin bir çox səhifələrini ustadcasına yaradıcılıq məhsuluna çevirmiş Məmməd Səid Ordubadi “Nərimançılıq”, millətçiliyin “qarmaqarışq və mürək-

kəb” bir nəzəriyyəsi hesab edərək bu orijinal nəzəriyyənin əsasını “Kommunizmlə islamiyyəti bərişdirmə” təşkil etdiyini qələmə alır. Yazıcının Nərimanovla görüşü zamanı bu-zovnalı Molla Mirzə Əlinin Azərbaycanın inqilab rəhbərliyi ilə səmimi görüşünün anlaşılmazlığını vurğulayaraq bu görüş səh-nəsindən təəccübünü gizlətmir. “Nəriman öz nəzəriyyəsində kommunizmi şərqləşdirməyi təklif edirdi. Yaxud o, Şərqi məxsus bir kommunizm tərtib etməyi düşünürdü. Onun nəzəriyyəsində kommunizmlə islamiyyəti bərişdirmə mühüm bir yer tuturdu”. Qocaman qələm əhlinin müşahidəsi, analizi yalnız bununla kifayətlənmir. Nərimanov isə milliyyətdə dini mənsubiyyətin cəniləşdirilməsinin əleyhinə olsa da, millətlə dinin münasibətlərini, xüsusilə millətin həyatında dinin pozitiv rolunu yaxşı anlayırdı. Onun dinlə millətin qarşılıqlı münasibətlərinə dair ideyalarını belə yekunlaşdırmaq olar: Din və milli hiss iki müxtəlif mənəvi-insani, eyni zamanda sosial hadisədir, hissdir.

Onları bir-birindən tam ayırmaq, bir-birinə qarşı qoymaq, cəniləşdirmək olmaz. Lakin bu iki hadisə arasında möhkəm sağlam bağlantı vardı, onlar bir-birinin inkişafına əlverişli və qeyri-əlverişli şərait yarada bilərlər.

Azərbaycanın ilk sosialistlərinin topladığı “Hümmət”in ideoloji istiqamətlərini müəyyənləşdirən Məmməd Əmin Rəsulzadə Məhəmməd peyğəmbəri bəşəriyyətin ilk və ən böyük sosialisti adlandırdı. Bu böyük dövlət və siyasət adamının fikrincə, sosializm ideyaları öncə öz əksini islam qayda-qanunlarında tapdığından, sosializm və demokratiya ideyalarını islam prinsipləriylə birləşdirmək mümkündür. “Qafqaza hansı şüarlarla gedirik” - deyib Həştərxandan Bakıya müstəqil sovet

Azərbaycanını idarə etməyə gələn Nərimanov da milli məfkurə sahibi kimi dövlət quruculuğu prosesində islam faktorundan istifadə edəcəyini düşünürdü. Lakin Lenin və onun ətrafındakılar üçün Nərimanov Azərbaycana müvəqqəti rəhbərlik üçün lazım idi, çünki M.S.Orudubadinin yazdığı kimi “doktor bütün ziyalı təbəqəni öz ətrafında mərkəzləşdirmişdi”, onun nüfuzu Rusiya üçün lazım idi. Yalançı müstəqillik vədindən sonra Azərbaycanın təmsalində şərq ölkələri “Velikoros” şovinizminin sınaq meydanına çevrildiyi zaman Nərimanov, nə də Mirsultan Qaliev rus millətçiliyinə lazım olmayacaqdı. İslami kommunizmlə bir arada götürməklə yanaşı, Nərimanov milli burjuaziyani məhv edərək sıradan çıxarmağın əleyhinə idi. M.S.Orudubadi qeyd edir ki, siniflər arasında ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün doktor “kommunizmlə burjuaziyani bərişdirmə” yolunu məqbul sayır, demokratiyani sıradan çıxarmağı qəbul etmirdi. “Dünyada bir əqidənin hakim olması milliyyətin orijinallığını itirmək deməkdir. Çünki əqidənin milli adət və milli mədəniyyət üzərində böyük bir təsiri ola bilər”. Bu konservativ baxışlar sistemi “Rusiyada inqilab həyata keçirilən zaman edilən səhvlərin Azərbaycanda təkrarına yol verilməməsi üçün düzgün proqramlaşdırılmışdır. Lakin reallaşması mümkünsüz idi.

Nərimanov Bakıya Sovet Azərbaycanı qurulandan döz 25 gün sonra gəlib çıxdı ki, onda da XI Qızıl Ordunun sahibi Pankratov milli burjua mülkiyyəti adıyla malikanələri yağmalayıb, günahsız insanları qətlə yetirirdi. “Üç”lərin qərarıyla məhkəməsiz, sübutsuz 20 min insan güllələnmişdi. Nərimanovun dönüşündən sonra bu qırğınların qarşısı qismən alındı. Pankratov, Mirzəyan, Mikoyan, Sərkis, Orconikidze kimi Azərbaycan

xalqının milli düşmənlərinə qarşı formalaşdırdığı kiçik bir qrupa arxalanaraq döyüşən Nərimanov məğlubiyyətlərə düşər olduğu dövəmlər, öz çıxışlarında yalnız Leninə arxalandığını sətiraltı söyləyir, nitqlərində belə metodlardan yararlanırdı: "Lenin mənə bunları söyləyirdi: "Azərbaycan və Türkiəstan cümhuriyyətləri Türkiyə, İran və Əfqanıstanə yəvüq olduqları üçün, o yerlərin zəhmətkeşləri bizi ancaq Azərbaycanda və Türkiəstanda gördüyümüz siyasət üzrə tanıyacaqlar. Ona görə də Azərbaycanda və Türkiəstanda apardığımız siyasətə fikir vermək lazım gəlir. Rusiyada, inqilab zamanında etdiyimiz səhvləri burada təkrar etməməli. Yerli xalqın din və adət məsələləriylə üsullu rəftar etmək lazımdır". Bu o zaman söylənilirdi ki, Bakı küçələrində əşura gününü keçirən müsəlmanlar gülləbaran edilmiş, mömin müsəlmanlar qətlə yetirilmişdir.

Partiyanın XII Qurultayı ərəfəsində "Qırmızı əsgərlərin güllələrindən zərər çəkmiş iranlı fəhlələrin" etirazları getdikcə genişlənir, siyasi və dini müxalifətin birləşməsi təhlükəli tendensiyalar yaradır. Xalqla görüşlərinin məscidlərinin hərəyətində keçirməklə Nərimanov vəziyyəti yumşaltmağa çalışırdısa, "solluq" oyunu oynayanlar, şovinizmə mübtəla olmuş ruslar və ermənilər Azərbaycanın inqilab rəhbərinin bu addımlarına qarşı çıxırdılar. Məhz partiyanın XII qurultayına nümayəndə seçilməməyinin səbəblərindən biri də doktorun İslama loyol münasibətindən doğurdu. Belə bir vəziyyətdə emosional tərzdə Nərimanov Stalinə yazırdı: "Erməni "yoldaşlar" və rus şovinistləri cinayətəkar siyasət həyata keçirirlər... Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, öz miskin məqsədlərini həyata keçirmək istəyirlər".

Ən faciəli olan isə bu deyimdir: "Azərbaycanda olan türklə-

ri Azərbaycanın mənafeyinə qarşı çıxış etməyə məcbur edirlər. İş "parçala və hökm et" şüarı altında getmiş və gedir". Azərbaycanı simasızlaşdıranaqlara qarşı döyüşlərdə Nərimanovla birgə çiyin-çiyinə mübarizə aparan Dadaş Bünyadzadə ermənilərin, rusların və ələlxüsus da Stalin və Orconikidzenin təsiri ilə bu döyüşlərdən çəkinərək, onu tərk etdilər. Bünyadzadənin ardınca bu yolu Həmid Sultanov tutdu. Məmməd Səid Ordubadi ömrünün sonlarına yaxın Tbilisidən Bakıya gələn Nərimanovun Dadaş Bünyadzadədən gileyəndiyini, onun belə mövqə tutmasından təəssüfləndiyini xatırlayır. "Nərimançılıq"ın təftişi üçün Moskvadan göndərilən Yaroslavskinin niyyətinin partiya həyatına aid faktları təftiş etmək yox, Nərimanov qrupunun mövcudluğuna son qoymaq olduğu ağısaqqal yazıcının müşahidəsidir. Əlbəttə, dəqiq müşahidədir. Nərimanovu Azərbaycan həyatından kənarlaşdırmaq üçün onu əvvəl Zaqafqaziyyəyə, sonra isə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə "irəli" çəkdiilər və bu "zərərli" ideya onun müəllifi kimi Kremlin hücrələrində məhv edildi.

Nərimanovun qəli

“Siz özünüzü bir millətdən hesab edirsinizsə, özünüzün müəyyən bir vətəniniz varsa, həmin millətin, həmin vətənin dərdi-qəmi sizin dərdinizdir”

Leninin vəfatından sonra Kremlin hücrələrində hakimiyyət uğrunda sənətiməyən savaşı başında Stalin - Orconikidze, Rıkov-Buxarin qruplaşmasıyla yanaşı digər “üçlük”, Trotski - Kamenyev - Znoyev dayanıb partiyadaxili mübarizəyə çıxmışdılar. Moskvadan kənarında belə, bu qruplaşmaların arxasında müəyyən tərəfdarlar, sosial baza dayandığından, savaşda iş-tirak edənlər bütün imkanlarını səfərbər edib, hakimiyyət olimpinə yüksəlmək istəyirdilər. Bu qruplaşmalar içərisində ən dəyişkən, ağıllı diplomatiya yürüdən Stalin və onun ətrafı idi. Hansı ki, bu ətrafı çox keçmir ki, Stalin öz əli ilə “qan çanağına” çəkərək məhv edir. Trotski Lenindən sonra hakimiyyətə daha iddialı idi. Çünki oktyabr inqilabının baş tutmasını öz fəaliyyətinin nəticəsi sayır, heç kəslə hesablaşmaq istəmir. Baxmayaraq ki, hələ Lenin sağlığında Trotskiyə mənfi münasibətini ortaya qoymuşdu. Çünki inqilabdan sonra baş inqilabçı Almaniya ilə Qərbi Ukrayna sövdələşməsini Trotskiyə həvalə etmiş və Trotski “təlimata uyğun hərəkət etməyi” üçün Lenini qəzəbləndirmişdi. 1925-ci ilə qədər Trotski inqilabi hərbi şura və müdafiə komissarlığına başçılıq etdi. Stalin isə hələ Leninin ölüməül xəstə olduğu bir dövəmdə partiyanın

baş katibi kimi, partiyadaxili diktaturanı formalaşdırırdı. 1924-cü ildə 13-cü Partiya Konfransında “Partiyada burjuameyilli üzlərin və diskussiyaların nəticəsi” haqqında qərar qəbul olundu və bu, birbaşa Trotskiyə qarşı çevrildi. Trotski məğlub olduğuna görə Kamenyev və Znoyev Stalinin tərəfinə keçərək Trotskinin əleyhinə fəaliyyətə başladılar. 1928-ci ildə Trotskini sürgün etdilər. Stalin özünə qarşı olan Kamenyev - Znoyev qruplaşmasını da zərərləşdirə bildi.

Stalin partiyadaxili diktaturanı sevməyən, bu diktaturanın formalaşmasını zərərlı sayaraq, açıq fikirlər səsləndirən köhnə bolşevikləri də sıradan çıxarmağa başladı. Nəriman Nərimanov bu dövəmdə Moskvada ittifaq Sovetinin sədrilərindən biri idi. Partiyadaxili diskussiyalarda Stalinin yürütdüyü siyasəti qəbul etmədiyini açıq-aşkar çəkinmədən söyləyir, təzyiq, təhdid və hədə-qorxuları rəm edirdi. 1923-cü ildə Stalinə məxfi qrif altında məktub göndərərək “Azərbaycanı simasızlaşdırənlər”ə qarşı mübarizə istəyini ortaya qoyurdu. Nərimanov tələb edirdi ki, ya bu insanlara qarşı partiya özü tədbir görsün, ya da imkan versinlər ki, o öz mübarizəsini aparıb, bu insanları təmizləsin. Nərimanovun hədəfində Orconikidze, Mikoyan, Sərkislə yanaşı, müsəlman kommunistlərinin bir neçəsi özünə yer almışdı. Nərimanov Orconikidzenin Qafqazda apardığı zora, işgəncələrə, talanlara əsaslanan siyasətini qəbul etməyərək, onu “Qafqazın canişini” adlandırır, sovetlərin milli siyasətinin qorxulu nəticələr verəcəyini söyləyirdi. “Qafqazın canişini” nələr etməmişdi? Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına Ermənistan yaratmağa Mikoyanla birgə müəlliflik edir. Dağlıq Qarabağın, Naxçıvan, Zəngəzurun hesabına Sovet Ermənistanı tikmək istəyirdi. Məqsədini açıq-aydın izah etməkdən belə

çəkinmirdi. Onun həmfikri Mikoyan idi. Bütün bunlarla yanaşı siyasətdə bəclik işlədən Orconikidze partiya iclaslarında "ağsaqqal bolşevik" Nərimanovun ittihamlarını, çıxışlarını zərərsizləşdirmək, Doktorun yumşaq ürəyinə yol tapmaq istəyirdi. Nərimanov isə tarixdə üzərinə götürdüyü böyük ləkəni, torpaqlarımızın bir hissəsinin Ermənistanı verilməsini özündə ehtiva edən "dekabr bəyanatı"nı unutmurdu. Bilirdi ki, nə vaxtsa xalq onun bu bəyanatının qiymətini verəcək.

"Dekabr bəyanatı"ndan sonra təşviş içərisində çabalayan, çıxış yollarını arayan Azərbaycan bolşevikləri qarşısında Orconikidzenin çıxışı da Nərimanın yadında idi. Bu çıxış elə ölçülüb-biçilmişdi ki, sanki torpaq itkisinə doktorun özü, etiraz etmədən tərəddüdsüz-filansız razılıq verib. Orconikidze çıxışında bolşeviklərə deyirdi: "Yoldaş Nərimanovun çıxışı çox səciyəyəvidir. O, bir az əvvəl öz bəyanatını oxudu. Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ, bu sözlərin məzmunundan aqah olmayan rus qulağı üçün heç nə kəsb etmir. Hansısa Zəngəzur, məhsulsuz dağlar, taxılı yox, suyu yox. Onda heç nə yoxdur. Hansısa Dağlıq Qarabağ - nə var bu Qarabağda? Heç nə yoxdur. İndi Nərimanov deyir, onları özünüə götürün. Bu məhsulsuz torpaqları Ermənistan yaratması planını Nərimanovun ayağına yazıb onu tarixin amansız cənginə buraxırdı. Bu çıxışın fonunda inamı, etiqadı "Müstəqil Sovet Azərbaycanı" istəyi ayaq altında tapdalanan bir insan kimi görünür Nərimanov. Xalqını siyasi burulğandan çıxartmaq istəyir, özü burulğana düşür. Çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Depressiya, əsəb gərginliyi onu rahat buraxmır. Pessimist o vaxtda Moskva, Kremlə çağırılaraq, "ağsaqqal kommunist" kimi SSRİ-nin İttifaq Sovetinin sədrlərindən biri təyin olunur. Bakıda, uzaqdan-uzağa apardığı mübarizəni

indi Kremlin qurdları ilə üz-üzə, göz-gözə davam etdirməyə məcbur olur. Azərbaycandan Şorqə bolşevizm yaymaq istəyən Nərimanov səhvlərini bir-bir təhlil etməyə başlayır və ömrünün sonlarına yaxın oğlu 6 yaşlı Nəcəfə yazdığı məktubda "Bəlkə də sən bu məktubu oxumağa başlayanda bolşevizm olmayacaq" - deyirdi. İştirakçısı olduğu hərəkatın, bolşevizmin qurbanı idi böyük Nəriman.

1925-ci ilin mart ayı... Rusiya ağsaqqalı Kalinin ilə birgə Tiflisə SSRİ MİK-in üçüncü sessiyasının açılışı ərəfəsində, Zaqafqaziya kommunistlərinin toplantısına qatılır. Onu bu yeknəsək iclaslar səbirsiz etmişdi. Tədbiri başa vurandan sonra Şeytanbazarı gəzib, köhnə ata yurduna baş çəkməyə tələsdi. Ordan isə birbaşa "Nadanlıq"ı yazdığı, dərs dediyi Qızılhacılıya yollandı.

O günləri qələmə alan Qızılhacılı kəndinin ədəbiyyat müəllimi Hüseyn Tanrıquliyev xatırlayırdı: "Nərimanov Qızılhacılıya bir də ömrünün son günlərində, 34 il ayrılıqdan sonra gəlmişdi. SSRİ MİK sədrlərindən biri kimi Tiflisə gəldiyi zaman vaxtının məhdud olmasına baxmaraq, Qızılhacılıya baş çəkməyi unutmadı. 1925-ci ilin martın 6-da Nəriman Hacılıya qonaq oldu. Böyüklü-küçüklü hamı onu qarşılamaya tələsirdi. Qonşu kəndlərdən tökülüb gələnlər də vardı.

Nərimanov faytondan düşəndə onu dövrəyə aldıq. Bizimlə bir-bir görüşdü. O, əvvəlcə özünün üçsünlü məktəbinə baş çəkdi. Şagird və müəllimlərlə görüşdü. Məsləhətlər verdi. Keçmiş şagirdləri Məmməd İsa oğlu, Mehdi Nayib oğlu, Rəhim Atakişiyev... öz müəllimləri haqqında danışdılar. Nəriman xəstə idi. Aram-aram danışırdı. Birdən uzaqdan bir səs eşitdik: - Bu bizim Nərimanın səsidir? Dönüb arxaya baxdıq. Gələn

çiyində yapıncı, əlində çomaq qoca Rzaqulu kişi idi. Onun gözləri görmürdü. Nərimanov vaxtilə onun evində yaşamışdı. Doktor üzünü bizə tutub dedi.

- Ay camaat, bu kişi olmasaydı, sizin bəylər məni öldürəcəkdilər. O məni xilas edib, gecə ikən köç yoluynan Tiflisə yola saldı. Adəti üzrə yenə də Nəriman Rzaquluya qonaq oldu. Martın 7-də isə Nərimanov Tiflisdə yaradıcılığına həsr olunmuş yığıncağın sonunda söyləyirdi: "Mən sizə ancaq məsləhət vermək istəyirəm. Mənim ömrüm az qalıb".

Belə qadağaların, təzyiqlərin, psixoloji sarsıntuların hökm sürdüyü vaxtda Nərimanov ömrünün sonlarını yaşadığını duymuşdu. Gözəl anlıyrdı ki, artıq partiya daxilində günü-gündən diktatura formalaşdırıb, fraksiyaçılığa son qoyan Stalin onu da aradan götürəcək. Elə bu duyğuların, hissələrin təsirindən çıxıbilmir, həyatının məşəqqətli sonluğunu duyurdu.

Yaradıcılığının 30 illiyi Moskvada, Gürcüstanda, Həştərxanda qeyd olsansa da, Nərimanovun əleyhdarları, Azərbaycanda hakimiyyət başına gələnlər belə tədbirlərin Bakıda keçirilməsinə imkan vermədilər.

Stalinə ünvanladığı məktubda "Sınanılmış adam" kimi qiymətləndirdiyi Mövsüm İsrafilbəyov Qədirli Nərimanova teleqram vuraraq, vəziyyəti anladır:

"Bakı şəhərində yubileyinizin qeyd olunması qeyri-mümkündür. İclaslarda adınızın çəkilməsinə yol verilmir".

1925-ci ilin Novruzunu Moskvanın qarını, şaxtasını yerinə yazmaq istəmirdi. Yazla qışın mübarizəsi sanki Nərimanovun bolşevizmlə döyüşünə bənzəyirdi. Stalin qış cildində Nərimanovun qanına, canına hoparaq, onu üşüdüdü. Qətlinə fərman vermişdi. Bu işi Orconikidze həyata keçirməliydi. Doktoru

məclisə dəvət edərək Azərbaycandan göndərilmiş yarpaq dolmasına qonaq edərək, zəhərləməli, ömrünə son qoymalıydı. Kobanın hazırladığı plan yerinə yetirdi. Gözünü xəstəxanada açıb oğlu Nəcəfi, xanımı Gülsümü axtara-axtara söyləyirdi: - Məni Serqo zəhərlədi.

Kreml ambulatoriyasının xidmətçisi, Stalin "KQB"-inin "plaş, xəncər" qiyafəli agenti Yuliya İvanovna Litvin MK-ya necə hesabat göndərəcəyinin detallarını ölçüb-biçərək, sakit bir tərzdə heç nə olmamış kimi davranırdı. Yuliya Kremlə bu məznunda məlumat göndərdi: "Mən, Kreml ambulatoriyasının xidmətçisi Yuliya İvanovna Litvin 1925-ci il martın 19-da, iş qurtarandan sonra, axşam saat 9-a 15 dəqiqə işləmiş, ya da 9-un yarısında Aleksandr bağının hasarı yanındakı səki ilə Trotskiyə darvazasından İnkilab meydanı tərəfə gedərkən, bir nəfərin hasara söykəndiyini və bərk öskürdüyünü gördüm. deyəsən halı pis idi. Kömək etmək üçün yaxınlaşanda əvvəllər ambulatoriyamızda bir neçə dəfə gördüyüm MİK sədri Nərimanov yoldaşı tanıdım. O da məni tanıyıb dedi: "Məni tez xəstəxanaya aparın, ölürəm". Təzədən soruşdum: "Evə getmək istəyirmi?" O qəti təpşirdi ki, Kremlin xəstəxanasına aparacaq. Yolda hey inildəyir, deyirdi ki, halı pisdirdi, biz xəstəxanaya çatanda keçindi".

Martın 20-də "Pravda" qəzeti Azərbaycan zəhmətkeşlərinin rəhbərinin "qəflətən vəfat etməsi"ni ön səhifəsinə çıxardı. Bu acı xəbərin "gecədən çox keçmiş" aldığılarını dərc etdilər. Nərimanovun dəfnini təşkil etmək üçün komissiyaya nə Stalin, nə də Orconikidze daxil idi. Dəfn komissiyasının sədri Kalinin, müavinləri Yenükidze və Ter - Qabriliyan idi. Nərimanovun dəfni günü matəm elan olunaraq, "tamaşalar, konsertlər, kino"

dayandırıldı. Sovet bayraqları SSRİ ərazisində endirildi.

Kremlin ağsaqqalı Kalinin bəlkə özü də bilmədən Sovet Rusiyasının işğalına məruz qalan millətlərin və onların liderlərinin taleyinə Qızıl Meydanın təsvirini Nərimanovun cənazəsi önündə verməli oldu: "Bir vaxt edam yeri və bir vaxt rus xalqının yeri olan Qızıl Meydan indi SSRİ-də yaşayan bütün millətlərin rəhbər və başçılarının dəfn yerinə çevrildi... Nərimanovun təmsalında biz doğma partiya yoldaşımızı və dostumuzu dəfn edirik. Onun şəxsinə Qızıl Meydan şərq xalqlarının birinci qurbanı qoynuna alır". Bəli, Qızıl Ordunun və Qırmızı Rusiyanın ilk qurbanı Nərimanov oldu. Sonra Riskulov, Mirsultan Qaliev, Xocayev kimi milli təmayülçü kommunistlər məhv edildi. Kommunizmin "rus yolu"nu "şərq yolu" ilə əvəzləmək istəyənlərin çoxminli sıraları seyrəldi. Əksəriyyət Stalin yolu ilə güllələndi, bəziləri mühacirət ömrü yaşadılar. Türkiyəyə pənah aparənlar Sovet mətbuatında "panislamist", "türk şpionu" kimi epitetlərlə tənqid hədəflərinə çevrildilər.

Nərimanovun qətlinə tibbi rəy verib, ört-basdır etməyə çalışənlar partiyanın mətbu orqanlarına ötürdükləri nekroloqda Şərqin Lenininin ölümünü ürək xəstəliyi ilə bağladılar. "Pravda" qəzeti martın 21-də yazdı: "Nəriman Nərimanov martın 19-da axşam saat 20:30-da Moskvada ürək partlamasından vəfat etdi. Nərimanın ürəyi saraydaxili çəkişmələrə, bolşevizmin ağır və acı siyasətinə dözə bilmədi. Ürək belə durumda partlamayıb, neyləməliyi ki?" Ömrünü Nərimanovun fəaliyyətinin tədqiqinə həsr edən, Moskvada, Sankt-Peterburqda, Həştərxanda, Ufada toz basmış arxivlərin rəflərində Nərimanovun izini axtaran, qocaman professor Teymur Əhmədov Nərimanovun xəstəlik tarixçəsinin arxivlərdə saxlanıldığını

söyləyir. Həkim-ekspertlərin verdiyi rəylərə tanış olduğunu. Nərimanovun ürəyindən dünyasını dəyişdiyi də həmin sənədlərin içərisindədir. Teymur müəllim Nərimanovun dünyasını dəyişdiyi həmin günün Stalinin də iştirak etdiyi toplantıdan sonra baş verdiyini, həmin iclası Nərimanovun əsəbi tərzdə tərk etdiyini söyləyir. Sadəcə, həmin toplantının stenoqramı məxfi qrif altında saxlanıldığından, təbii ki, hər bir tədqiqatçının ixtiyarına verilə bilməzdi. Necə ki, vaxtilə Teymur müəllim bu istəkdə olub, ancaq sovetlərin baş arxivçisi ona bu imkanı verməyib, ola bilsin indi cəhd etmək, həmin sənədi əldə etmək mümkündür.

Nərimanovun qətilə bağlı türkiyəli araşdırmaçı, Hüseyn bəy Adıgözəl "Hümmət" qəzetində çap olunan bir xəbərə diqqət çəkir: "Nərimanov anidən ölmədi. Əslində o, uzun zaman içində az-az yeməklərinə qatılan, fəqət fərq edilməyən bir zəhərlə öldürüldü. Bu işin ermənilər tərəfindən həyata keçirildiyi söylənilməkdədir. Gərək hökumət bu məsələni araşdırsın". Müəllifin yazdığına görə, 1925-ci il may ayının 21-də nəşr olunan "Hümmət" in bu sayı yığılaraq yandırılıb. Yeganə nüsxəsi Hüseyn bəyin adını çəkmədiyi dostunun arxivində saxlayıb. "Hümmət" in yazdığı kimi Nərimanov anidən ölmədi. Onu zaman-zaman intriqalara çəkərək öldürüldülər.

M.S.Ordubadı "Nərimançılıq" xatirə yazısında Nərimanovun Tbilisidən Bakıya gəlişini, ömrünün son günlərini də qısaca xatırlayır. Bildirir ki, Tbilisidə keçirilən konfransda ona çıxış etmək imkanı verilməmişdi, xeyli sayda qrupların hücumu qarşısında tək-tənha dayanıb, Bakıya dönmüşdü. Artıq giley etməyən Nərimanovun səhhətinə baş verənlər təsir göstərməyə bilməzdi. "Bakıdan Moskvaya döən Nərimano-

vun ölüm xəbərini” tezliklə aldığı yazan M.S.Orudbadı ermənilərin Nərimanova qarşı mübarizəsində də toxunur və Nərimanova ağır zərbələrin həm də özü formalaşdırdığı yaxın ətrafı tərəfindən vurulduğunu yazır.

Kreml xəstəxanasında 3 saat ölümlə mübarizə aparan Nərimanov gözü ilə ailəsini, xanımı Gülsümü, 6 yaşlı oğlu Nəcəfi arasa da, görmədi. Çünki onun xəstəxanada ölüm yatağında olması xəbərini ailəsinə bildirməmişdilər. Ölümü Kreml xəstəxanasının “KQB” buyruqçusu, tibb bacısının yazdığı kimi olmamışdı. Nərimanov xəstəxanaya çatdırılan kimi dünyasını dəyişmişdi. O, 3 saat ölümlə üz-üzə dayanıb. Axşam saat 18:00-da xəstəxanaya gətiriləndən düz 3 saat sonra, 21:00 radələrində gözlərini yumdu. Sonra işə partiyanın mərkəzi qərarına, mətbuat orqanlarına və ailəsinə xəbər veriblər.

Nərimanovun ölüm xəbərini alan Türkiyə, Almaniya, Fransa, İtaliya, Finlandiya, Avstriya rəsmiləri Stalinin ünvanına başsağlığı göndərdilər. Türkiyədən cümhurbaşqanı Mustafa Kamal Paşanın adından Tefviq Paşa teleqram göndərmiş, Nərimanovun ölümündən Atatürkün böyük üzüntü duyduğunu bildirmişdi. Türkiyə Cümhuriyyəti başbakanı İsmət İnönü də teleqram göndərərək bu itkidən türk millətinin üzüntü yaşadığını bildirmiş, başsağlığı vermişdir. Nərimanovun cənazəsini Bakıya göndərməyə icazə vermədilər. Təcili komissiya təşkil edərək dəfn tədarükü gördülər. Vaxtilə Nərimanovun mübarizə apardığı qrupun Azərbaycanda hakimiyət başında olmasına baxmayaraq Nərimanovun yoxluğu milləti silkələdi. “Kommunist, “Yeni Fikir”, “Yeni məktəb”, “Mədəniyyət işçisi” kimi mətbu orqanlarında onun həyat və fəaliyyəti, keçib gəldiyi ömür yolu, yaradıcılığı barədə məqalələrlə yanaşı,

dəfn törəni təfsilatı ilə dərc olundu.

“Biz də öləcəyik, lakin ona görə öləcəyik ki, yenidən həyata qayıdaq” söyləyən Nərimanovun bu məmləkətdə nə məzarı, nə də başdaşı var. Bu millət hamisindən bizlərə Kremlin divarlarında yandırılaraq basdırılmış bir ovuc küllü qalıb. Bir də əsərləri, publisistik yazıları, siyasi-ictimai dünyagörüşü, sərhədləri kiçilə-kiçilə balacalaşan Azərbaycan. Bir də heykəlləri...

Yarım əsrdən çox yasaqlıq dövründən sonra həsrətində olduğu, həsrətindən qovrulduğu Azərbaycanda və keçmiş Sovet respublikalarının bir çoxunda heykəlləri ucaldıldı.

Ancaq o heykəllərə 1990-cı ilin əvvəllərində barmaqlar tuşlandı, “sökülməlidir” söyləndi. Lakin sökülmədi, sökülməyin qarşısı alındı.

1914-cü ildə Nərimanov İsmayıl bəy Qaspralının vəfatı ilə bağlı “Bəsirət” qəzetində belə yazmışdı:

“İsmayıl bəy öldü deməyə dilim gəlmir. Öldü sözündə yoxluq var. “İsmayıl bəy yoxdur” xəbəri məni dərin-dərin fikirlərə salır, ürəyimi sıxır, gözlərimi torlandır. İndi millətin qeyrətli hamisi kimdir? İndi İsmayıl bəyə millətdən nə lazımdır? Bircə məzar daşı. Bu daş nəyə xidmət etməlidir? Ey millət, sənənin yolunda bütün ömrünü sərf etdi, sənənin hüququnu mühafizə etdi, son nəfəsinədək sənəni nicat yoluna dəvət edən insanın qəbri səndən bir daş gözləyir. Fəqət bu daş bütün millətin daşı olmalıdır”.

Nərimanov da İsmayıl bəy Qaspralı kimi ömrü boyu millət üçün çalışdı, fəaliyyət göstərdi. Sosializmlə türkçülük, islamçılıq arasında var-gəl edə-edə böyük siyasətdə bədxahları ilə yanaşı, 1937-ci ilin cəngindən çıxma bilməyən millətçi arxadaş-

ları ilə mübarizə apardı. Ona bu mübarizədə dəstək olmayanlar isə “KQB” zindanlarında “Nərimanova niyə əks çıxdıq” deyib üzüntülər yaşadı. Hətta “Doktor sağ olsaydı, ondan üzr istəyərdik” deyənlər də tapıldı. Nərimanov öz ideali uğrunda, künlən səhv, kimlərin doğru hesab etdikləri yolla getdi, çalışdı.

Bu mübarizənin sonu bir ovuc külə dönüb, Kremlin hücrələrinə hörüldü. Nərimanovun bir ovuc külünə millətin ehtiyacı varmı? Bu tərs sualın cavabını millətin dilində yaşayan tarix cavab verəcək.

Ailə faciəsi

Moskvada külü Kremlin divarlarına hörülən Nərimanın ömür-gün yoldaşı Gülsüm xanım, atasının ona ünvanladığı məktubu oxuya bilməyən 6 yaşlı Nəcəf tənhalığa qapılaraq yaşadılar. Mala Xrintonyevski küçəsində Nərimanın başsız qalmış ailəsi heç kəsin yadına düşmədi, Stalin və onun tərəfdarları ölüm ayağına çəkib apardıqları millət liderinin adını yasaqlamağa başladılar, adını daşıyan küçələr yeni ünvanlara çevrildi, mədəniyyət, elm-təhsil ocaqları kommunizmin təzə qəhrəmanlarının adlarıyla əvəzləndi.

Bütün bu zorakı təfəkkürdən doğan işlər Nərimanın millətçi baxışlarına yönəlmişdi. Onun Stalinə yazmış olduğu məktubu yandıra bilmədilər. Çünki həmin məktub əlyazma şəklində SSRİ-nin əksər bölgələrində Stalinin öleyhinə olan kommunistlərə paylanılmışdı. Buna görə Nərimanın sağlığında Kremlin yeməxanasında pulsuz qidalanan ailəsini qapı arxasında saxladılar, Gülsüm xanımı və 6 yaşlı Nəcəfi çörək imtahanına çəkдилər. Erkən ailə həyatı qurduğu üçün ali təhsil almayan Gülsüm xanım bütün çətinlikləri ram edərək Petrovski adına fəhlə fakültəsinin ictimai-iqtisad şöbəsində axşam təhsili alır, gündüzlər isə işləyirdi. Oğlu Nəcəfin timsalında “Əsl Sovet adamı” tərbiyə edir, onu dözümlü, atası kimi sözübütöv görmək istəyirdi. Bu gərgin fəaliyyət onun səhhətinə təsir etməyə bilməzdi. “Sizin əsəbləriniz korlanmışdır. Müalicə olunma-

lirsiniz, amma hər şeydən əvvəl, özünüzlü ələ almağı bacarmalısınız". Bu sözləri ona psixoterapevt demişdi. "Nəriman da yoxdur, Nəcəfi bu amansız dünyada tək qoyub gedə bilmərəm" - deyib, bəzən öz-özünü qımayır, var gücünü toplayırdı. Anlayırdı ki, ailənin belə çətin durumunda özünü ələ almağı bacarmalı, övladını tərbiyə edib böyütməlidir. Uzun sürmədi ki, Nəcəf 1928-ci ilin sentyabrında Moskvanın 110 sayılı məktəbinin birinci sinfinə getdi. O, fransızca çox gözəl danışırdı. Bu dili Nəcəfə dayəsi Aqnessa Vitsova öyrətmişdi. Musiqiçi, təyyarəçi, gah da atası kimi natiq olacağını söyləyən Nəcəf qismət elə gətirdi ki, hərbiçi oldu. Ana-bala gələcəklərini təhsildə görür, ona görə elmə xüsusi həvəs göstərirdilər. Gülsüm xanım 1930-cu ilin baharında Petrovski adına fəhlə fakültəsini qurtarandan sonra Timiryazev adına Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun qoyunçuluq və qaragüçülük fakültəsinə daxil oldu. Moskvada institutda oxumaq asan iş deyildi, siyasi-iqtisad və anatomiya fənlərindən imtahan vermək çətin idi. Gülsüm xanım bu çətinliklərə dözdü. Bir də ki, Nərimanın özü də ali təhsilini gec, 30 yaşında almışdı. Gec ali təhsil almaq da bu ömür-gün yoldaşının qismətinə, taleyinə yazılmışdı. Gülsüm xanım, ömründə ilk dəfə 12 yaşına çatmış oğlu Nəcəfdən ayrıldı, Qərbi Sibirin Baraben rayonundakı "Qoyunçuluq" sovxozunda otçalma kompaniyasına yola düşdü. "Sovxozda ən vacib sahə hansıdırsa, məni ora aparın" - söyləyən Gülsüm xanım silosbasdıran fəhlələrə köməklik etdi. O, məharətlə at sürürdü. Heç kəs onun ittifaq rəhbərlərindən, ideoloqlarından olan Nəriman Nərimanovun xanımı olduğunu bilmirdi. Gülsüm xanımın özü də bu barədə heç kəsə söyləmədi. İş bitəndən sonra tənhalığa qapılır, Nərimanla keçirdiyi xoş günləri, çətinlikləri xatırlayır,

xatirələrlə yaşayırdı. Onunçün ən çətini Nəcəfi qonşularının ümidinə buraxmasıydı. Bu nigarançılıq üzürdü onu. Elə Sibir-dən qayıtdıqdan sonra da keçirmiş olduğu gərginliyin nəticəsində yenidən xəstəxanaya göndərildi. Diaqnoz bəlli idi. Kəskin nevroz əlamətləri. Düz bir ay xəstəxanada qaldı. Bir kimsə qapını döymədi, halını sormadı, yoxlamadı. Qonşuların ümidinə buraxdığı Nəcəfin taleyi də bir tərəfdən ona ağır təsir edirdi. Taleyin gərdisindən şikayətçi olan qadın bilmirdi ki, onu növbəti ağır zərbə, faciə gözləyir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Nəcəf, 1938-ci ildə Leninqrad tank məktəbinə daxil oldu, bir il keçmiş onu Kiyevə eyniadlı məktəbə köçürdülər. "Ana, məşinlərin sirrini bilməliyəm ki, rotam qabaqçıl olsun". Lvovdan anasına yazdığı məktubda "öndə olmağı" düşünürdü Nəcəf. O, həm də atası kimi cəmiyyətə, millətə xeyir vermək istəyirdi. Gülsüm xanım oğlunun məktublarından, hərbi libasda çəkirdiyi şəkillərdən təskinlik tapır, vəziyyətinə şükür oxuyurdu. "Subay qalmaq zəhləmi töküüb, istəyirəm evlənməm". Məktublardan birində Nəcəf anasına belə yazmışdı. O, alman dilini bilən, pianoda çalmağı bacaran bir rus qızıyla evlənmək istəyirdi. Gülsüm xanım oğlunun bu istəyinə sevinmə də, könlündən bir azərbaycanlı qızın qayımanası olmaq keçdiyindən cavab məktubunu nəsihət üzərində qurdu: "Məncə hələ tezdir, tələsirsən. Evlənməyi asan iş sayma. Bu, həyat məsələsidir. Ürəyin istəyi başqa, ağılla götür-qoy etmək başqa şeydir. Hər şey barədə fikirləş. Amma xahiş edirəm, ağılna gətirmə ki, səni evlənməkdən çəkindirirəm. Mən sənin ailəni görməyi çox istəyirəm. Nəcəf, hər şeyi götür-qoy et, sonra addım at. Sən yaşda olan adamların ürəyindəkilər ağılındakılara adətən qalib gəlir. Amma elə etmək lazımdır ki, sonra peşman

olmayasan. Görünür, hər cürə təsadüflərə tam hazırlıqlı olmaq lazımdır. Necə bir dövrdə yaşadığımızı çox gözəl bilirsen. Qardaş, çox ağır dövrdür. Həmişə, hər şeydə mənimlə məsləhətləş. Axı mən sənin doğma ananam”.

Oğluna tam təsadüflərə hazır olmağı tövsiyyə edən Gülsüm xanım nə biləydi ki, tale ona ən ağır zərbə vurmağa hazırlaşır. Hərbçi qiyafəsində Böyük Vətən müharibəsində iştirak edən Nəcəf Nərimanov 1943-cü ildə qəhrəmancasına həlak oldu. “Qara kağız” Gülsüm xanımın qapısını döydü və tək-tənha qalan ananın ürəyi də bu sarsıntılara dözmədi. Və ruhən həyat yoldaşı Nərimana, oğlu Nəcəfə qovuşdu.

Budur Nəriman Nərimanovun ailə faciəsi.

“Bəzi yoldaşlara cavab”

“Son vaxtlar Azərbaycanda bəzi məsul şəxslər mətbuatda məktəblərdə türk dilində tədris saatlarının və türk teatrında tamaşaların sayının azaldılması barədə çıxışlar edirlər.

Əgər bütün bu təkliflərin əsasında marksist mövqeyi əsas götürülsə, onda bu mövqə bunu deyir: proletariata nə qədər şüursuz, avam, cahildirsə, onu əsarət altında saxlayanlara qarşı qalxmağa məcbur etmək bir o qədər çətindir. Lakin deyə bilərlər: indi fəhlələr sahibkar - kapitalistlər üçün deyil, özləri üçün işləyir, buna görə də söhbət istismarçılardan getmir. Buna biz yenə də Marksın mövqeyi ilə cavab verməliyik: “Fəhlə sinfi nə qədər şüurludursa, onun fəaliyyəti də bir qədər səmərəlidir, öz əlində cəmləşdirdiyi hakimiyyət də bir o qədər möhkəmdir”. Əgər bu belədirsə, onda Azərbaycan həqiqətləri bizə nə deyir, Azərbaycanda hakimiyyət kimlərin əlindədir? Fəhlə və kasıb kəndlilərin. Fəhlə və kasıb türk kəndlilərin üçdə biri savadsız, əzilmiş, şüursuzdur. Üçdə biri cahildir. Azərbaycanda yaşayan digər millətlər - ruslar, yəhudilər, ermənilər savad məsələsində, ümumiyyətlə götürüldə isə mədəniyyət məsələsində daha üstündürlər. Bizim dövlət quruculuğunda dövlətin dayağını təşkil edən canlı qüvvələrin bu cür nisbətində hər bir ağıllı, etiqadlı marksist məhz bu cür fikirləşməlidir: nə qədər ki, dövlət fəaliyyətinə hazırlıq işində türk zəhmətkeşlər və digər millətlərin zəhmətkeşləri arasında bu cür fərq-

lər mövcud olacaq, biz bu zəhmətkeşlərin hakimiyyətinin möhkəmliyinə cavab verə bilmərik”.

“Bütün dünya proletarları, birləşin!” - bu, heç də boş sözlər deyildir. Bu heç də şəxsi maddi fayda üçün birliyə çağırış deyildir. Bu sözlərin dərin mənası var, bu sözlər mənəvi birliyə səsləyir. Bu, digər kontekstlərdə həll olunması mümkün olmayan lənətə gəlmiş milli məsələni özündə əks etdirir və onu həll edir.

Və bunu olduğu kimi başa düşməyənlər heç Marksı da başa düşmürlər. Bunu olduğu kimi başa düşmək istəməyənlər isə Marks kimi hərəkət etmək istəməyənlərdir.

O, sadəcə deyir: sən bədbəxt, özilmiş, qara türk kəndlisi və fəhləsi, elə bu vəziyyətdə də qal, çünki sən bu vəziyyətinə görə mən yaxşı yaşayıram. Məhz Nikolay da məmurlar ilə birlikdə belə düşündü.

Bəziləri deyir ki, teatr həftədə 3 dəfə rus dramının ixtiyarına, 3 dəfə isə türk dramının ixtiyarına verilməlidir.

Lakin hazırda bu teatra kimin daha çox ehtiyacı var? Türk dram teatrının 30 illik fəaliyyəti dövründə, Azərbaycanın son 2 illik sovet hakimiyyəti dövründə bizim cəmi 3 müsəlman qadın-artistimiz var. Son 30 il ərzində ilk dəfə olaraq teatrdə ər-ləri ilə yanaşı oturmuş müsəlman qadını görmək mümkündür.

Və yalnız bundan sonra gözəl sözlər naminə, əsarətdə olan qadının azadlığı barədə yazmağa cürət edirsiniz?

Digərləri məktəblərdə türk dilində dərslərin sayının azaldılmasını təklif edir. Siz türk fəhlə və kəndlilərin uşaqlarını hansı dildə digər millətlərin uşaqları ilə yaxınlaşdırmaq istəyirsiniz?

Əgər Marks psixoloq olmasaydı, Marks olmazdı.

Bəs sizin psixologiyanız hardadır?

Və burada nöqtə qoyur və deyirsiniz: “Mənim xoşuma rus dili gəlir, mənə rus dilində hər şey aydındır və asandır, Puşkinin gözəl şeirləri rus dilində yazılıb. Mən demək istəyirəm ki, türk uşaqları bunu bilsinlər”

Yaxşı arzudur.

Türk cocuqları təkcə Puşkinin deyil. Şekspir, Şillerin şeirlərini də bilməlidir, lakin onlar bunu, yalnız hər şeydən əvvəl, əsl proletar xalq şairi Sabirin sarsıdıcı mübariz şeirlərini, xalq şairləri Vaqifi, Vidadini, Zakiri öyrənəndən sonra etməlidir. Və bu, Marksa görə düzgün olacaq.

Əgər bütün bunlar, ümumiyyətlə, ümumi işin xeyrinə olaraq deyilsə, onda mən yenə də türk dilində dərslərin sayının azaldılmasını təklif edənlərə təkrar edərdim ki, o özü türk dilini öyrənsin, öyrənsin ki, türk şairi Sabirin peyğəmbərənə şeirlərini öyrənmək imkanı əldə etsin. Mən yenə də təkrar edirəm: o, rus proletar ədəbiyyatında mülkədar və sahibkar əsarətində olan fəhlə sinfinin və kəndlilərin bütün yaşantılarını Sabir qə-dər canlı və obrazlı əks etdirən bir şair tapa bilməyəcək. Və bu şeirləri Sabir dəhşətli irtica illərində yazıb.

Və bütün bunlardan sonra hansısa bir məsul şəxsin belə bir bəyanatından təəccüblənməyin: Bu cür ağır vaxtda hansısa bir Sabirə abidə ucaltmağa nə gerek?

Bunun cavabı: Ya bu yoldaşlar Azərbaycan şərəitini bilmir və səhvlərə yol verirlər və yaxud Marksı pis mənimsəyiblər, Marksın çoxdan yazdığı məsələlərdən baş çıxara bilmirlər. Qoy onda onlar Leninin xalqların milli müqəddaratının təyin olunması məsələsinə kifayət qədər dərindən toxunduğu “Milli məsələ”-sini diqqətlə oxusunlar.

Və Azərbaycan şəraitini bilməməkdən və bu məsələləri araşdırmaq bacarığının olmamasından ilk növbədə bizim ümumi inqilab işimiz zərər çəkir. Məsələyə bu cür yanaşma partiyani parçalayır, fəhlələri pozur, fəhlələr və kəndlilər arasında düşmənçilik toxumu səpər, onlar arasında, eləcə də hakimiyyətə qarşı etimadsızlıq yaradır.

Əslində isə məgər rus fəhlə sinfi Rusiyanın altını üstünə olandan ötrümü çevirib ki, siyasəti davam etdirdisin?

Yox və yox!

Rus fəhləsi tamamilə şüurlu və səmimi olaraq əyalətləri onlara sərbəst surətdə nəfəs almaq və öz həyalarını yaşamaq imkanı vermək üçün azad edib, lakin çox təəssüflər olsun ki, aramızda fəhlə sinfi adına layiq olmayan, şovinist əhval-ruhiyyəli elementlər var. Kommunistlər bəyan etməlidirlər ki, onlar heç də rus ərazilərini yığmırlar, bütün millətlərdən olan fəhlələri vahid, mütəşəkkil, şüurlu qüvvəyə çevirməklə öz hakimiyyətlərinin möhkəmlənməsinə çalışırlar.

Lakin mütəşəkkil şüurlu qüvvə yaratmaq üçün bu qüvvələrin ön geridə qalmış hissəsinin bilik səviyyəsinin təbii yolla inkişafına nail olmaq lazımdır. Bu məqsədlə xərclərin 2/3-u savada və ümumiyyətlə, türklərin təhsilinə, partiyanın diqqətinin 2/3-u türklərə sərf olunmalıdır. Bundan əlavə, sovet orqanlarını fəaliyyət enerjisinin 2/3 hissəsi də türklər arasında işin təşkilinə yönəldilməlidir. Kimə bizim inqilabın nailiyyətləri qiymətlidirsə, kimlər Azərbaycanı sevir və ruhən Azərbaycanla bağlıdırsa, kimlərə "bütün ölkələrin proletarları, birləşin!" şüarı əzizdirsə, o, məhz bu prinsip üzrə fəaliyyət göstərməlidir. Öz vəzifə kürsülərində qalmaq üçün şirin sözlər işlədən "köçəri quşlar" a isə biz deyirik: bu gün, sabah da Azərbayca-

nın türk və rus fəhlə-kəndlisi sizin əməyinizi qiymətləndirməyəcək və öz son sözlərini deyəcəklər. Nəhayət, bu məsələyə hüquqi nöqtəyi-nəzərdən yaxınlaşmaq olar. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunub və o, bu dilin bütün hüquqlarından və üstünlüklərindən yararlanmalıdır. Heç kim bunu ləğv etməyə cürət edə bilməz və gücü də çatmaz. Azərbaycan öz doğma dilindən imtina edə bilməz, kiməsə Azərbaycanda bu dilin əhəmiyyətini aşağılamağa da imkan verə bilməz. Qoy bunu, müxtəlif pərdə altında Azərbaycanda türk dilinə qarşı çıxanlar qəti bilsinlər.

Nəriman Nərimanov

Redaksiyadan: Redaksiya bunu bildirməyi özünə borc bilir ki, "Bakı fəhləsi" səhifələrində türk dilinə və ya türk teatrına qarşı yönəlmiş heç bir məqalə olmayıb və bundan sonra da olmayacaq.

"Bakı fəhləsi"
15 iyun 1922-ci il

Nərimançılıq

1920-ci illərdən başlayaraq doktor Nəriman Nərimanovun Komissarlar Şurası sədri olduğu zamanlarda "Nərimançılıq" adı altında millətçi bir qrupun meydana çıxdığını eşitməyəm çox az idi.

Lakin Nərimançılıq doğrudan da millətçilikmi? Yəni orijinal bir nəzəriyyəmi? Bunu indiyə qədər aydınlığa biləcəm bir ədəbiyyata rast gəlmədiyimizdən nərimançılığın tutduğu mövqə təyin edilə bilməmişdi.

Elə zənn edirəm ki, mənim Nəriman haqqındakı xatirələrim nərimançılığın nə olduğu barəsində zəngin bir materialdır ki, bu material Azərbaycan tarixini yazanlar üçün də qiymətlidir.

Mən 1918-ci illərə qədər doktor Nəriman Nərimanovla onun əsərləri vasitəsilə tanış olmuşdum. Lakin 18-ci illərdə sürgündən (Saritsin) Həştərxana qayıtdığım zaman onunla yaxından tanış olmuşdum. Mən hələ Həştərxanda olduğum zamanlar Nərimanovla etdiyim söhbətlər nəticəsində onun əqidə və düşüncəsində mürəkkəb bir fikrin böyüdüyünü və onu rahatsız etdiyini hiss edirdim.

Buna görə də mən doktor Nərimanovu millətçi, liberal burjuaziya ziyalı, avam və siyasət anlamayan bir şəxsiyyət kimi göstərənlərin heç birisi ilə razılaşmırdım.

Mən Bakıda Ordubaddakı məktəb yoldaşım İbrahim Əbi-lovla görüşüb Nərimanın görüşünə getmək istədiyimi xəbər

verdim. Çünki o, Bakı sovetləşəndən sonra Moskvadan təzəcə gəlmişdi. Əbilov da bu arzuda olduğunu bildirdi.

Gündüz saat 11-də icazə alıb doktorun qəbul salonuna getdik. O bizi olduqca gülər bir üzlə qəbul etdi. Rəsmi qəbuldan sonra doktorun əmri olmadan bizə çay gətirdilər. Bu əsnada buzovnalı molla Mirzə Əlinin görüşə gəldiyini xəbər verdilər. Doktor onun gəlməsinə icazə verdi. O içəri girən kimi doktoru qucaqlayıb öpdü, doktor da onu çox səmimiyyətlə öpdü. Mən inqilab rəhbər ilə bir nəfər mollaın əlaqəsində olan bu qədər səmimiyyətə təəccüb etdim.

Görüş gələnlər çox idi. Söhbət oradan-buradan idi. Saat 4-ə qədər oturub qalxdıq. Çünki Nəriman tez-tez saatına baxırdı. Hamı ayaq üstündə idi. O mənim çiyimdən basıb:

- Otur. Səninlə Həştərxanda yarımçıq qoyduğumuz söhbəti bu gündən etibarən davam etdirməliyik! - dedi. Mən Əbilovla vidalaşıb oturdum.

Nahar gətirdilər. Süfrə o qədər də zəngin və yağlı süfrə deyildi. Mən heç də təəccüb etmədim. Çünki Nəriman şöhrətpərəst olduğuna baxmayaraq təntənə və dəbdəbə sevən adam deyildi.

Mən söhbət əsas mövzuya gəlməsinə tələsirdim. Onun qəlbində hiss etdiyim toxumun göyərüb-göyərməməsinə öyrənməyə çalışdım.

Söhbətlər nəticəsində onun Həştərxanda gördüyüm Nəriman olmadığını və onun tamamilə dəyişdiyini hiss etdim.

Lakin o yenə də Həştərxanda olduğu kimi kommunist olduğunu tez-tez təkrar edirdi. Buna baxmayaraq o, kommunizm məsələlərində bir çox mürəkkəb və qarmaqarışıq fikirlər meydana atırdı.

Onun bütün bəhsləri özünün təzə bir əqidə müəssisi olduğunu göstərirdi. Nəriman deyirdi ki, xalqların irq və adətləri müxtəlif olduğu kimi, düşüncə və zehniyyətləri də bir-birindən ayrıdır. O isbat etmək istəyirdi ki, hər mədə hər bir qidanı həzm edə bilməz.

Buna görə də Nəriman öz nəzəriyyəsində kommunizmi şərtləşdirməyi təklif edirdi. Yaxud o, Şərqə məxsus bir kommunizm tərtib etməyi düşünürdü.

Onun nəzəriyyəsində kommunizm ilə islamiyyəti bərabərdirmaq fikri mühüm bir yer tuturdu.

Nərimançılıq eyni zamanda siniflərin təsviyyə etmək məsələsini kommunizm ilə burjuaziyani bərabərdirmaq həll etmək istəyirdi. Lakin nərimançılıq bu fikirlə bərabər başqa bir fikir də meydana atmışdı. O deyirdi: "Dünyada bir əqidənin hakim olması milliyətin orijinallığını itirmək deməkdir. Çünki əqidənin milli adət və milli mədəniyyət üzərində böyük bir təsiri ola bilər".

Nərimançılıq sosializm və kommunizmə sinfi mübarizə yolları ilə deyil, bərabərdirçilik yolları ilə getməyi tövsiyə edirdi.

Lakin o bu qədər müxtəlif və bir-birinə zidd olan fikirləri vahid bir qələbə salmağı bacarmırdı, o həmişə düşünür və çapalayır. Hərdən də bir köməksizliyindən şikayət edərək:

- Məni anlayan yoxdur - deyirdi.

Ancaq nərimançılığı bir nəzəriyyə olaraq təhlil etdiyi zaman millətçiliyin qarşıqarşıq və mürəkkəb bir şəkl olduğunu görə bilərik.

Nərimançılıq bir xülyadan ibarət olsa belə o özlüyündə çox qərib bir nəzəriyyə idi. Doktor Nəriman bütün ziyalı təbəqəni

öz ətrafında mərkəzləşdirmişdi. Buna görə də nərimançılığa olan bir hücum avam xalq tərəfindən Azərbaycan xalqına olan bir hücum kimi mənə edilirdi.

Nəriman öz nəzəriyyəsi ilə sovet üsul-idarəsindən razı qalmayanları da öz tərəfinə çəkmişdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, millətçiliyə təzə qan aşılmaq istəyən bu nəzəriyyə nərimançılar tərəfindən müxtəlif məzmunlarda işlədirdi.

Nərimançılardan Dadaş Bünyadzadə, İsrəfilbəyov, Qədirlə və daxiliyyə komissarı Həmid Sultanov və sairləri nərimançılıqla şöhrət tapsa belə, bu nəzəriyyənin nədən ibarət olduğunu anlamırdılar. Onlar ancaq bir qrupa ayrılaraq Mərkəzi Komitəyə və Bakı komitələrinin işlərinə əngəl törədirdilər.

Mən elə zənn edirdim ki, Nərimanın qrupuna qarşı mübarizə aparın Ruhulla Axundov, Əliheydər Qarayev, Həbib Cəbiyev, Mirzədavud Hüseynov, Qəzənfər Musabəyov və sairləri də Mərkəzi Komitənin mənafeyini müdafiə üçün mübarizə aparırdılar.

Onların mübarizələrinin əsas mündərcatı Nəriman Nərimanovu komissarlar şurası sədrliyindən atmaq, onun yerinə Mirzədavud Hüseynov və Musabəyovlardan birini təyin etməkdən ibarət idi.

Nərimanov düşmənlərinə qarşı hər cür silahdan istifadə edirdi. O, düşmənlərinin Levon Mirzoyan tərəfindən müdafiə olunduğunu bilməmiş deyildi. Buna görə də birinci növbədə Mirzoyanı həvə etdirir və tək-tək hökumət üzvlərini ifşa etməyə çalışırdı.

Lakin buna baxmayaraq Nərimançıların mövqeyi o qədər də möhkəm deyildi. Çünki bu qrupun görkəmli üzvlərindən Dadaş Bünyadzadənin Nərimanovla axıra qədər həmfikir ola-

çağına etibar yox idi. O, lazım gəldiyi zaman Nərimanovu çox ucuz sata bilərdi. Mərkəzi Komitənin təşəbbüsü nəticəsində Həbib Cəbiyev, Ruhulla Axundov və Mirzəavadud Hüseynov ümumittifaq Mərkəzi Komitəsi tərəfindən Moskvaya çağırıldı. Lakin bu çağırış nərimançılığın qalib gəlməsi kimi mənə edilməməli idi. Çünki partiya bu nəzəriyyəni məhv etmək üçün bütün qüvvəsini sərf edirdi. Nərimançılığı tövsiyə etmək işinə başlanmışdı. Dadaş Bünyadzadə Nərimanı aralıqda tək buraxıb Mirzoyan tərəfinə keçmiş, Həmid Sultanov isə öz müavinini Siviridov ilə apardığı mübarizə nəticəsində daxiliyyə komissarlığından götürülüb İran Ədalət Partiyasının kətibisi təyin edilmişdi.

Nəhayət, doktor Nəriman tərkisilah edildi. O, razı qalmadığı işlər barəsində Moskvaya uzun bir məruzə məktubu göndərməyi qərara aldı.

Məruzə məktubunda yazılan məsələləri yoxlamaq üçün məktub Azərbaycan Mərkəzi Komitəsinə göndərilmişdi. Mərkəzi Komitədə də Mirzoyan idi. Məktubda yazılan narazılıqlar da Mirzoyanın əleyhinə idi. Buna görə də məruzə məktubunu müzakirə etmək işini bir firqə təhqiqatı kimi aparmayaraq Nərimanov üzərində bir məhkəmə prosesi qurdular.

Bu prosesdə mən özüm də iştirak edirdim. Orada məktubda yazılan məsələlərin doğru olub-olmaması təhqiq edilmədi. Burada ancaq məktub yazılması işinin siyasi bir səhv olduğunu meydana atmışdılar. Nəticədə bəziləri Nərimanın partiya-dan qovulmasını təklif etdilər. İran kommunistlərindən Ağazadələr yuxarıdakı təkliflərlə razılaşmadılar. Onlar Nərimanın güllələnməsini təklif etdilər.

Bu hadisə mənə o qədər də təəccübləndirmədi. Çünki Nəriman əleyhinə düzələn qrupu Levon Mirzoyan idarə edirdi. O hər nəcürə olursa Nərimanı ifşa etməli və nüfuzunu düşürməli idi. Məni təəccübə gətirən bir şey varsa o da Dadaş Bünyadzadənin Nəriman əleyhinə səs verməsi idi.

Bu hadisədən sonra Nərimanla iki kərə də görüşdüm. O, başına gələn hadisələrdən şikayət etmirdi. Bunun faydasız olduğunu anlaşırdı. O, Azərbaycanda işləyə bilməyəcəyini yəqin etmişdi. O ancaq Azərbaycandakı son görüşümüzdə Dadaş Bünyadzadənin satqınlığından şikayətlənirdi.

Moskvada çalışdığı zaman Zaqafqaziya qurultayına gəlmişdi. Tiflisdən qayıdıb Bakıya gələrkən onunla bir kərə də görüşdük.

Qurultayda ona söz verməmişdilər. O bunu böyük təhqir hesab edirdi. Hətta bu hadisə onun səhhətinə də fəna təsir bağışlamışdı, ürək xəstəliyi şiddət etmişdi. Nəhayət o Moskvaya gedəndən bir az sonra ürək xəstəliyindən öldüyünü eşitdim.

M.S.Ordubadı

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının
Əlyazmalar İnstitutu,
arxiv 16, g.55 (458)

zadənin Nəriman əleyhinə səs verməsi idi.

Bu hadisədən sonra Nərimanla iki kərə də görüşdüm. O, başına gələn hadisələrdən şikayət etmirdi. Bunun faydasız olduğunu anlayırdı. O, Azərbaycanda işləyə bilməyəcəyini yəqin etmişdi. O ancaq Azərbaycandakı son görüşümüzdə Dadaş Bünyadzadənin satqınlığından şikayətlənirdi.

Moskvada çalışdığı zaman Zaqafqaziya qurultayına gəlmişdi. Tiflisdən qayıdıb Bakıya gələrkən onunla bir kərə də görüşdük.

Qurultayda ona söz verməmişdilər. O bunu böyük təhqir hesab edirdi. Hətta bu hadisə onun səhhətinə də fəna təsir bağışlamışdı, ürək xəstəliyi şiddət etmişdi. Nəhayət o Moskvaya gedəndən bir az sonra ürək xəstəliyindən öldüyünü eşitdim.

M.S.Orudabadi
Azərbaycan Elmlər Akademiyasının
Əlyazmalar İnstitutu,
arxiv 16, g.55 (458)

Oğluna yarımçıq qalmış məktubu

1895-ci il yanvarın 15-də Bakıda Tağıyev teatrında ilk dəfə mənim "Nadanlıq" pyesim tamaşaya qoyuldu. Həmin günü mən ədəbi işimin başlanğıcı hesab edirəm. Bu gün 1925-ci il yanvarın 28-i həmin hadisədən 30 il keçir. Dostlarımdan bəziləri bunu bilib həmin günü qeyd etmək istədilər. Onlardan teleqramlar alınmışdır...

Əlbəttə, əgər ciddi düşünsən, demək olar ki, mən heç bir şey etməmişəm. 30 il! Bu müddət ərzində bəzi şeylər etmək olardı. Həmin müddətə mənim bu illərdə yazdıqlarımla müqayisə etdikdə utanmalı olursan...

Digər tərəfdən isə həmin vaxtı təsəvvür etdikdə, bütün şərəfi, həyatımın keçdiyi dolanbac yolları nəzərə aldıqda, bir şeydə təskinlik tapırsan ki, az da olsa bir iş görüüb. Məni əhatə edən mühit, bu mühitin geriliyi, irəliyə hərəkətdəki ətalət, ətrafımızdakı həyat təzahürlərinə soyuq münasibət, millətlər arasında gedən monastız çəkişmələr, buradan da doğan iztirablar: qan, göz yaşları, yoxsulluq, yalan və bir sıra başqa şeylər, bunlar mənə rahatlıq verməyib, mənim yazdıqlarım bütün bunları göstərir. Bəlkə də bu, çox sönük, bədiilikdən uzaq, bacarıqsızlıqla təsvir olunub, mənim öz qüvvə və məkanlarım daxilində yazılarım göstərir ki, mən bir çoxları kimi ətraf mühitə laqeyd qala bilməzdim, mənim qəlbim sakit deyildi, mən istəyirdim və cəhd edirdim ki, bəşəriyyətdə heç olmazsa bir xeyir verim.

Bu və yalnız bu, mənə bir qədər təskinlik verir ki, 30 il ərzində ictimai sahədə işləmişəm. Əgər öz işimlə heç olmazsa on nəfəri həmin "xəstəliyə" yoluxdurmağa nail olmuşamsa, deməli, mən, mənim şüurum o mənada sakit olar ki, mən hədəf yerə yaşamamış, bu geniş, lakin darısqal dünyada bir guşo tuta bilməmişəm...

Əziz oğlum Nəcəli! Əgər hələ yaşamaq qismətini varsa, mən səni elə hazırlamağa çalışacağam ki, sən bəşəriyyət üçün daha çox iş görsən. Lakin əgər mən əbədi məzarə tez köçməli olsam, təvəqqe edirəm başqaları üçün daim əzab çəkən atan qədər kiçik bir iş görsən.

Mənim həyatım daim yayğılarla dolu olmuşdur: Mən iyirmi yaşından qardaş və bacılarımın ailəsinə baxmış, bu 30 ildə 11 adam tərbiyə etmişəm. Onlardan 8 qızı ərə vermiş, qardaşımın 3 oğlunu öz az maaşla böyütmüşəm. Bütün bunların hamısını icra etdikdən sonra mən yenə də təhsil almağa başladım. 30 yaşında universitetə daxil olmuş, onu bitirdikdən sonra bütün qüvvələrlə qardaşım Salmanın uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul oldum.

Bütün bu işlərdən mən yalnız indi, qarşıma sonuncu qızı Xanımı 1924-cü ildə ördükdən sonra azad olmuşam. Məna bunu bir il keçəndən sonra, yəni 1925-ci ildə yazıram. Bütün bunları ona görə yazıram ki, sən mənə bəşəriyyət üçün az iş gördüyüm üçün məzəmmət etməyəsən.

Ümidvaram ki, bu mənada sən öz işinlə mənim əməllərimi davam etdirəcəksən.

Öziz öglüm! Əgər mənim həyatımı araşdırsan, sən əmin olacaqsan ki, mən 1925-ci ilədək başqaları üçün yaşamışam. Bəs sonra? Sonra da belə davam edəcəm. Məhz belə ictimai fəaliyyətdə mən təskinlik tapıram, xüsusilə ona görə ki, hazırda Rusiyadakı quruluş mənim mənəvi ələmlimlə uyğun gəlir.

Mən insanın insan tərəfindən istismarının əleyhinəyəm. Mən bütün varlığımı harada olursa-olsun köləliyin əleyhinəyəm. Mən bəşəriyyətin təzliklə azadlığa çıxması, nədənliqdən, habelə köləlikdən azad olması yollarını axtarırdım.

Mən sosial-demokrat idim, lakin bu təşkilat getdikcə daha çox idealdan uzaqlaşır. Mən bolşeviklərin proqramını xüsusi inamla qəbul etmişəm, belə ki, mən bunda öz məramımın: dünyada köləliyin məhvinin həyata keçməsinə gümrürdüm.

Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyan vaxt bolşevizm olmayacaq. Ancaq bu o demək deyil ki, bolşevizmi lazım deyil. Bu ona dəlalət edəcəm ki, biz onu qoruya bilməmiş, ona lazımı qiymət verməmiş, işimizə pis yanaşmamışıq. Açıq demək lazımdır: biz oldu etdiyimiz hakimiyyətdən o qədər təbəbbür-ül olmuşuq ki, boş işlərlə və çəkişmələrlə məşğul olaraq, əsl işi öhdən buraxmışıq.

Hakimiyyət çoxlarını korlayır. Belə də oldu: hakimiyyət bir çox görkəmli işçiləri korladı. Onlar nəhəng bir dövlətin müqəddaratını öz əllərində almaq və diktator olmaq qərarına gəldilər... Bu ilk zamanlarda zəruri idi. Lakin indiyədək bu vəziyyəti davam etdirmək, bolşevizmi süquta aparmaq demək idi.

İndi mən bu sətirləri sənə yazarkən iş o yerə çatıb ki, Lenindən sonra öz-özlərini onun "qanuni varisləri" adlandıranların dövləti idarə etməyi bacarmaları nəticəsində əməli gəlmiş böyük nöqsanlarımız barədə kommunistlər öz aralarında da danışa bilmirlər.

Bütün bunlar haqda sən mənim MK-ya yazdığım geniş məruzəmdən biləcəksən. Bu məruzədən sənə çox şey aydın olacaqdır, həmin məruzədən sənə bəlli olacaq ki, bir çoxlarının cəsarəti çatmadığı, öz vəzifə və hakimiyyətlərini itirəcəklərindən qorxaraq susduqları şeylər haqqında sənənin atan danışmaqdan çəkinməmişdir.

Mənim öz Nəcəfim! Hakimiyyət dalınca qaçma, çünki o, adamı korlayır. Əgər sən adamı tanımaq, onun bütün daxili ələmlərini bilmək istəyirsənsə, həmin adamı bir müddət vəzifə başına qoy. Həmin adam bütün bacarığını və nöqsanlarını biruzə verəcəkdir. Buna görə də əgər sən kütləni müvəffəqiyyətlə, aldatmadan, öz arxanıza aparmağa hazır deyilsənsə yaxşı budur, bu işdən imtina et... Əgər kütlə (fəhlələr və kəndlilər) sənə qiymət qoyurlarsa, sən hakimiyyət başında qalmağın labüdə hesab edirlərsə, sənənin inanırlarsa və bu inamla əlaqədar ümumi işə müəyyən mənfəət verəcəksənsə, onda imtina etmə. Əgər sən zərər qədər də olsa hiss etsən ki, sənə seçməyə kimsə məcbur edir onda imtina et. Əks halda sən növbəti kütlənin hətta öz qarşısında da ləyaqətini itirərsən. Hər dəfə dərk edəndə ki, sən hakimiyyətlə qabiliyyətin üçün deyil, məcburən təyin etmişlər, onda sən dərim vicdan əzabı çəkəcəm, öz məniyyəni təkcə kütlə qarşısında deyil, habelə öz qarşısında da itirəcəksən. Sənənin dünyə görüşündəki sonrakı pozulma məhz buradan başlayacaqdır.

Bu, ictimai xadimin həyatında ən qorxulu andır. Bütün bunlara o vaxt dözmək olar ki, sən sərbət həyatı hazırlasan. Bu nə deməkdir? Sən aydın olmaq üçün mən öz həyatımdan misal götürmək istəyirəm.

Sən artıq bilirən ki, mən 30 yaşında kamal attestatı imtahanı vermişəm ki, universitetə daxil olum. Lakin sənə mənə hara daxil olum? - sualı qarşısında durdum. Həyatımın bütün şəraiti və yaşım məcbur edirdi ki, təzliklə universitet təhsili alm. Ona görə də əla fakültə seçmək lazım idi ki, az vaxt tələb etsin.

Mənim qarşımda belə bir sual durdu: hüquq fakültəsinə (o vaxtlar o əsas fakültə hesab olunurdu) və ya tətbiqat fakültəsinə (burada 4 il oxumaq lazım idi). Həmin fakültələri bitirdikdən sonra ayrı-ayrı şöbəyə təyinat olardı və idarələrdən əsl vəziyyətinə düşmək olardı. Ona görə də mən onlardan imtina edib tibb fakültəsinə daxil oldum ki, həyatımda başqalarından az əsli olum. Bu, bir səbəb idi.

Digəri: sənənin nonon və mənim anam Həlilə müəyyən yumşaq, sadə qadın idi. O, ehtiyacda olanlara yardım edir, xəstə qonşulara qayğı göstərir, bir parça çörəyi onlarla bölürdü və s. Uşaq yaşlarından mən bütün bunları görürdüm və bunlar məni təsir edirdi... Ona görə də tibb fakültəsində oxumaq müddətinin uzun olması və çətinliyinə baxmayaraq mən həmin fakültəyə daxil olmağı qərar aldım ki, ayrı-ayrı şöbəyə təyinat olum və idarələrdən əsli olmayıb daha artıq mənəvi zövq alm.

Moskva, 28 yanvar 1925-ci il.

Aşırı Akif Abduləzim oğlu (Vəliyev)

1969-cü il fevral ayının 15-də Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndində anadan olub. 1986-cı ildə Daş Salahlı kənd 1 sayılı orta məktəbini fərqlənmə attestatı ilə bitirib. 1988-90-cı illərdə hərbi xidmət keçib. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olub. 1999-cü ildə təhsilini başa vurub. BDU-da təhsil aldığı illərdə paralel olaraq Azərbaycan Jurnalist Sənətkarlığı İnstitutunda oxuyub. Jurnalist ixtisası üzrə magistrdir. Orta məktəb illərindən başlayaraq dövrü mətbuatda müntəzəm olaraq məqalələri, bədii yazıları çap olunub. 1996-cı ildə "Şərq" ictimai-siyasi qəzetinin təsis edərək nəşr etdirib. Həmin vaxtdan etibarən "Şərq" qəzetinin baş redaktorudur.

1993-cü ildə ABŞ-in rəsmi dövlət agentliyi YUSIA-nın dəvətilə bu ölkədə olub. "Amerikada jurnalistika" kursunu bitirib. ABŞ, Almaniya, Türkiyə dövlətlərində bir çox beynəlxalq konfransların iştirakçısıdır.

2005-ci ildə İsveçin Stokholm şəhərində keçirilən Dünya Azərbaycanlıları Konqresində Məclis üzvü və Məclis katibi seçilib.

Azərbaycanda dörd, Türkiyədə çap olunan bir kitabın müəllifidir.

2005-ci ildə Akademik Yusif Məmmədliyev adına beynəlxalq mükafata layiq görülüb.

Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin jurnalistika fakültəsinin müəllimidir.

2005-ci ildə jurnalistikanın inkişafında xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə "Tərəqqi" medalı ilə mükafatlandırılıb.

Ailəlidir, üç övladı var.

*Korrektor: Kəlik Abbasova
Yığılmağa verilmiş 11.09.2006
Çapa imzalanmış 22.10.2006
Şərti çap vərəqi 6,6. Sifariş № 448
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500*

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: prof. N.B.Məmmədli
E-mail: nurlan1959@yahoo.com
Tel: 497-16-32; 850-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*

T3/2

A 94